

DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEM RÉGÉSZETI INTÉZETE
INSTITUT ARCHÉOLOGIQUE DE L'UNIVERSITÉ DE DEBRECEN (HONGRIE)

A VASVÁRI RÉGÉSZETI KUTATÁSOK EREDMÉNYEI

AZ 1948. ÉVBEN

Közléteszi
JÁRDÁNYI-PAULOVICS ISTVÁN dr.
egyetemi nyilv. r. tanár

LES RÉSULTATS
DES RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES A VASVÁR
1948

Par Prof.
ÉTIENNE JÁRDÁNYI-PAULOVICS

DEBRECEN, 1949
DEBRECENI TUDOMÁNYEGYETEMI NYOMDA

Tartalom (Table des Matières) :

1. Az ú. n. „Római sáncok“ Vasvár—Győrújvár között <i>Les „Fossés Romains“ Vasvár—Győrújvár</i>	1
2. Rómaikori vaskohó <i>Fonderie de l'époque romaine</i>	6
Helyi vezető : Szabó György gyakornok Leletek megfigyelője : Vágó Eszter bh.	
3. Vasvár vára <i>La forteresse de Vasvár</i>	11
Helyi vezető : Szabó György gyakornok. Leletek megfigyelője : Vágó Eszter bh.	
4. Káptalani templom a Szent Mihály-dombon <i>L'église chapitrée sur la colline Saint-Michel</i>	16
Helyi vezető és a templom történetének összeállítója : Kádár Zoltán dr. egyetemi m. tanár, intézeti tanár. Felügyelők : Szabó György és Bodor Sándor gyakornokok.	
Francia-nyelvű kivonat <i>Extrait</i>	23

A kutatásokat
VASMEGYE KÖZÖNSÉGE ÉS VEZETŐSÉGE,
valamint a
MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGA
támogatta.

1.

AZ U. N. „RÓMAI SÁNCOK“ VASVÁR ÉS GYŐRVÁR KÖZÖTT.

Egy pillantás Dunántúl római-, közép- és újkori térképeire s megtudjuk, hogy az ókorban (Rómer, A M. N. Muz. Római Feliratos Eml. 1873; CIL III; Kuzsinszky, M. Nemz. Tört. I. 1895; Finály Gábor: AÉ 1903, Falitérkép 1911, *Accad. dei Lincei* 1914, *Uránia* 1915; Nagy Lajos, *Studi Romani* 1938; Radnóti A., *Pécsi Muz. Ért.* 1939—40; Gráf András, *Diss. Pann.* 1936.) a Savaria-Sopianae-útvonal, a középkorban (töb-
bek között Glaser Lajos, *Századok* 1929) a kelet-nyugati irányú főútvonalis ma, egy-
bek mellett az u. n. gráci műút Vasváron át vagy amellett vezetett, illetve vezet. Ennek oka Vasvár földrajzi helyzete. A délnyugat-északkeleti irányban elhúzóó Hegyhát szélén, annak egyik benyíló kapujában fekszik. Előtte északon a nagy síkság, illetve a Rába és Csörnöcz mocsaras nagy ártérülete. Rábahídvég (!) helységgel kapcsolatban ősi rév-átjáró (a *Sopianae-Sabaria út* — Radnóti szerint — „a Rába folyó egyik révjéhez“ vezetett), a vidék fő kulcspontja. Észak felől nyílt. A kétoldalt és délről völgyekkel osztott dombok egy arenát zárnak körül, amelynek közepe platószerűen kiemelkedik.

E kiemelkedés ősi település helye, ma is a város centruma, a városon átmenő összes utak találkozó pontja a Szt. Kereszt templom és kolostor környékén. Ezen húzódik keresztül a város főtengele is, az észak-déli főútvonal. A legtöbb neolithikus emléket, kőbaltát ezen tengellyel nyugat felé párhuzamos patakban találják. (A patak egyik hídja I. táblán lévő térképünkön a templomtól nyugatra látható.) Aligha helyes az a felfogás, hogy azért, mert a patak völgyében lett volna az őskori település; a kőbaltákat a magasabban fekvő őskori telephelyekről, a meredek domboldalokról az esővíz, felhőszakadás áradatai mossák ki, sodorják, görgetik le s így ragadtak meg azok a lassúbb folyású patakban, ahonnan medertisztítások alkalmával kerülnek felszínre.

A város északi végén a vasutat ferdén keresztvező Szt. István király-út 49. sz. házának a domboldalra felhúzóó szőlőjében, özvegy Kőrös Jánosné telkén (I. táblán 1. sz.) 1925-ben 7 „szürkés-fekete színű“ nagy urnát ástak ki, amelyek a helybeli polgári fiúiskolába kerültek, 1948-ban azonban már nem voltak

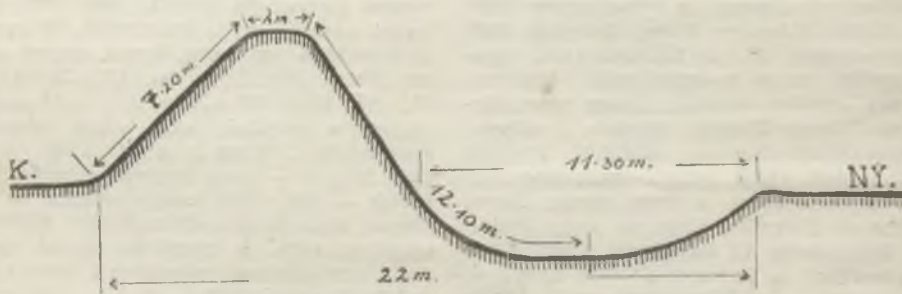
találhatók. Mivel a régészeti irodalom, úgy-
szólván, alig, komolyan sohasem foglalkozott Vasvárral, mind az őskorra, mind a római korra vonatkozólag aránylag igen kevés emléket ismerünk Vasvárról. „Már a római korban is rendezett telep“-nek mondja Kárpáti Kelemen, (*Szombathelyi kath. gimn. ért.* 1899. 68), „...már a rómaiak alatt fennállott ...Sok római lelet van Vasvár vidékén“ (a *megyei monografia szerint*, 1898, 110), amelyeket azonban nem ismertettek, Kárpáti is mindössze egy római bronz csattot emleget (*Vasm. Rég. Etyl. Jel. XXI—XXII*, 1895, 63; AÉ 1896, 183). A vasútállomás mellett, részben a pályatest alatt római táborfélélet emlegetnek (I. tábla 2. sz.). A kissé kiemelkedő helyen — mint magunk is megállapíthattuk — sok római cserép, vakolat és párkányos téglá mutatkozik s a terület feltétlenül megvizsgálendő. A kismárfai malom mellett pedig egy kiszáradt vízmederrel övezett ovális domb szabályossága részben emberkére vall (I. tábla 3. sz.). Innen is emlegetnek leletet s ottjártunkkor épületörmelék nyomaira találtunk. További vasvári kutatások fogják majd igazolni a feltevéseket: vajjon Vasvárnak a vízhez (Csörnöcz), a mocsárba előretolt külső védőövről, az állomás mellett pedig esetleg egy korai római táborról van-e szó?

A legtöbb helyi kutató az ú. n. „római sáncok“-kal foglalkozik. A régészeti irodalomban azonban, Rómer jegyzetkönyvi adatait kivéve (XII. 186, XXXI, 74, a *Műeml. O. Biz.-nál. Csak a XXXI. jkv. volt megtalálható, amely szerint a „magas sánc ... a régi Péterfánál a lábpan sülyed el.“), nem találunk róla említést. A sánc feje, kiindulása a legmagasabb domb (I. táblán a 2350. mag. pont), amely délről földnyelvszerűen nyúlik a város felé. E kinyúlás ma is igen meredek és nehezen megközelíthető. A sánc helyenkint a terep hajlásaihoz igazodva igen egyenes és szabályos szakaszokban vezet azután dél felé. Széles és mély árka nyugat (!) felől van. Gerincének szélessége átlagban 2 méter, tehát kényelmes a járás rajta, kocsi közlekedésre azonban alkalmatlan. Semmire sem volt út. Nyugat felől, az árokban mindenütt magas a rézsűje, míg a „belső“ keleti oldalon kiemelkedése változó, van hely,*

ahol ez minimálisra csökken. Sehol sincs elhordva, elegyengetve. Nagy mérete, tömege miatt ez hatalmas munka lenne. Gyalogközlekedés céljából azonban idők folyamán pár helyen szűk átjárót vágtak bele. Első tekintetre is impozáns művi létesítmény. Kb. három kilométer után egy régi út, a „katonák útja” szeli át délnyugat-északkelet irányban. Ez az út kelet felé a győrvári országútba torkollik, régebben azonban egyenesen folytatódott tovább — a keszthelyi levéltár 1790-ből való „Mappa in clyti Domini Vasvár...” — feliratú, Ferd. Langh-készítette térképének tanúsága szerint. A térképen a sánc Magnum Vallatum, az átvágó út Katonák útja (így!) s az átvágás Vas Kapu feliratot viseli. Két utóbbi elnevezés ma is általános. (Anélkül, hogy sáncunk vaskapujának már árpádkori elnevezésével számol-

tömődött árokmélységet, megállapíthatjuk, hogy az egyetlen átjárót különlegesen megerősítették.

Kb. a közepén (térképünkön a „sáncok” n-betűjénél) az árok még mélyebb, irányt is változtat, mert — mint a rétegvonalak is mutatják — a terep is erősen emelkedik. A sánc az emelkedés peremének az irányát követi, ezért látszik az árok is mélyebbnek. A vaskaputól még kb. 5 km. hosszúságban (egész hossza, hajlásait is számítva, 8 km.) vezet a Sárvízig, amelynek közelében a Hegyhátszentpéter és Győrvár közötti mai kövesút szeli át. E részen a két község határa pontosan egyezik a sánc gerincének vonalával (!). Miután itt nagyon közel esik a két községhez, de csakis itt, egy kis szakaszon területkihasználás miatt kétfelől szétbontották anélkül, hogy kiemelkedő vonula-

1. kép. A vasvár-győrvári u. n. „Római sáncok” metszetrajza.

Fig. 1. Dessin de la coupe des sot-dsant „Fossés romains” de Vasvár-Győrvár.

nánk, érdekesnek tartjuk Pais Dezső vasvár-vaskapu egymással kapcsolatba-hozását megemlíteni: „A vasvár Árpád-kori országvédelmünk kifejezőkörében rokona a gyakran elforduló és számos mai hn.-ből ismeretes vaskapunak. Vasvár védelmi körzetében volt, sőt megvan Kolozsvár am. záróvár is.” Magyar Anonymus 1926, 147. Vö. E. Moór, Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged 1936, 34 k, 108. Az az érzésünk, hogy Pais előtt nem volt ismeretes sáncunk Vaskapujának létezése. Steinhäuser, Mitt. d. öst. Inst. f. Gesch. XLV, 298: „Eisenburg, Eisenes Tor und dgl... kriegsgeschichtlich” magyarázza.)

Az út a Vaskapunál ívben meghajlik, ami minden bizonnyal a különleges kapuvédőberendezés (clavicula-rendszer) maradványa. Még feltűnőbb a sánc megerősödése, megnövekedése a kaputól északra és délre többszáz méternyi hosszúságban, ahol az a nyolc m. magasságot és 12 m. oldalhosszat is eléri (1. szövegtől képi). Mindehhez hozzászámítva még az eredeti, be nem

tát eltüntethették volna. Az egyébként 2 m. széles gerince itt elnyergesedik. A hegyhátszentpéteriek különben a sáncot „Bajbaróka”-nak is nevezik. A sáncban ugyanis rengeteg rókalyuk látható.

Déli vége belefut a Sárvíz kiszélesedő mocsárzacskójába, ma is, de különösen régen áthatolhatatlan területen. E kiszélesedő mocsár közepén, egykor szigetszerű kiemelkedésen „Boda-hegy” néven „várat” emlegetnek a helybeliek. Ez lehetett a sánc déli végének a biztosítása,

Ismételten végigjártuk, megvizsgáltuk a sáncot. Átvágása legközelebbi kutatásunk egyik feladata lesz. Korát és rendeltetését illetőleg, mivel nyugat felől jövő támadás ellen készült, legkorábban a keletre törő kelták ellen az illyrek vagy más nép részéről emelt védőműnek tekinthetjük. Hosszú árok és sánc — mint később látni fogjuk — egy nagy védelmi vonal részeként nem pillanatnyi veszély, támadás elhárítására készült, hanem szekerekre asszonyokkal, gyerekekkel, málhákkal vándorló inváziós behatás ellen. Sánc, de főként árok ily esetben kb. olyan

rendeltetésű is lehetett, mint a mai tank-csapda. Nemcsak küzdővonal, hiszen ahhoz sok-sok ember kellett volna, hanem nagy málhával mozgó népség, nagy néphullám feltartóztatására szolgáló, esetleg más néptől elkülönítő, állandó jellegű kínai fal-féleség. Sáncre csak ezen a Vasvár—Győrvar közötti részen volt szükség, mert az — mint a Rajna—Duna közötti római kori száraz limes — vízi védelmi vonalakat köt össze.

Igen lényeges körülmény, hogy Szócs Sándor v. erdőőr útmutatása alapján a sáncon belül (attól kb. 4—500 m.-re a vasút és kövesút találkozásának, ill. a 78. sz. vasúti őrháznak magasságában, térképünkön 6. számnál) három vaskorinak sejtethő sírhalmot, tumulust mérhettünk fel. A két egymásmelletti átmérője 13, ill. 12.90 m., mag. közepén 1.20, ill. 1.10 m.; a harmadik méretei: 11 és 0.80 m. Lipp Vilmos szerint „A vasvári erdőkben létező sírdombok vaskoriak, s ebből következtetjük, hogy a sánc is ugyanezen korának köszöni létét.” (*Vasm. Rég. Egyt. Jel. 1876, 82. V. ö. még 1875, 113. A Rómerutáni céhbéli régészet részéről — mint a Dacia-kutató Téglás Gáborral is történt — eléggé nem méltányolt, sőt megbántott [AE 1880, 175 k., 259 k.] érdemes helyi kutató ösztönös, intuítió meglátása igen figyelemreméltó.*) Ugyanekkor Lipp pálcát tör a sáncok „római jellege” mellett is.

A Kr. e. V. században éri el a keltaság hazánk területét s a magával hozott La Tène izlés időbeli elterjedésének magyar területen is „nyugatról keletre vezető iránya van”, mint P. Reinecke megállapítja (*AE. 1893, 16*). A nyugati, pl. soprani ilyenmű leletek is szerepelnek még az V. századból származnak. A kelta invázió elleni védekező mű is már a Kr. e. V. század idejére datálható. Nem lenne egyedüli kelta-ellenes mű Nyugatmagyarországon a vasvári. Ugyancsak a korai vaskorból itt van mindjárt a megyében a velem-szentvidi és Sopron-megyében feketevárosi (Purbach) valamint a soproni purgstalli. Utóbbinak egyik kutatója, Bella Lajos (*Hillebrand—Bella, Az őskor embere és kultúrája 1921, 256*) felveti a kérdést az ország nyugati hegyes vidékén levő telepeket védő sáncművekkel szemben, amelyek „földje tele van hallstattidőbeli cserepekkel... vajjon nem akkor épültek-e, amikor híre járt, hogy nyugat felől jönnek a hódító kelta törzsek.” Hasonló megállapítást tett Tompa Ferenc a korai vaskori népek lengyeli (Tolna m.) sáncművéről, amelyet azok szerinte (*Arch. Hung. V—VI., 1929, 47.*) szintén a nyugatról beözönlő kelta törzsek ellen emeltek. Itt Tompa és G. Bersu 1928. évi sáncátvágásából késő-hallstatti és korai La Tène cserepek kerültek elő. Lengyelen telepről van szó. A nagy védekező vonal egy szakaszát jelentő vasvári

„külső” sánc megásása viszont sűrű lelettel nem kecséget.

A vasvár—győrvari mű minden általunk ismert dunántúli sáncmúnél (pl. lengyelinél, az Erd és Százhalombatta közötti dunamelléti impozáns „Sánchegy”-nél) monumentálisabb. Az a kérdés: lehet-e a korai vaskorban ily nagyarányú, nagy területeket és népességet egybefogó kollektív védőrendszerrel szó? Kétségtelen, hogy a később kifejtendő Rába—„Római sánc”—Sárvíz—Zala—Balaton—Somogyvár—Dombóvár—Baranyavár vonallal, ha hozzávesszük északról és keletről a Duna-könyököt is, egységes védőrendszerben egy nép nagyszabású politikai elgondolása domborodik ki. Éppen ezért számolnunk kell egy másik, mégpedig népvándorláskori, kora-középkori lehetőséggel is.

E szerint esetleg az avarok építhették, vagy adaptálták, megnagyobbítva felhasználhatták a frankok ellen. Az avarok elleni akciót a frankok már 789-ben elrendelték, 791-ben meg is indult, 796-ban hódolnak be az avarok, véglegesen csak 803-ban (V. ö. az invázió irodalmára nézve: A. Kleinclausz, *Charlemagne, Paris 1934, 163 kk.*). Az avaroknak tehát szintén volt idejük a felkészülésre. A salzburgi Névtelen egy 796-ból való fontos adata illik ide (*Conversio Bagvariorum et Carantanorum. A M. Honf. Kutfői 1900, 307*): „Eodem igitur anno (796) misit Carolus Pippinum filium suum in Hunia(m) cum exercitu multo, qui perveniens (usque) ad celebre(m) eorum locum qui dicitur Rinch, ubi iterum omnes eorum principes se reddiderunt Pippino. Qui inde revertens partem Pannoniae circa lacum Pelissa inferioris, ultra fluvium qui dicitur Hrapa (Rába) et sic usque ad Dravum,...” Az avarok „híres helye, amelyet Ring-nek neveznek”, ahol azok előkelői, vezérei (principes) megadták magukat Pippin-nek, ahol a tulajdonképpeni csata lefolyt, a küzdelem eldőlt, a tudósítás egyéb adatai szerint is csak a mi „római sáncunk” lehet. Az idézet szerint innen (inde) kiindulva (mondhatjuk: ezen akadályt áttörve) szerzi vissza Pippin Pannonia inferiornak a Balaton tó (Pelissa) körüli részét, azt a területet, amely a „Rábának nevezett folyón túl” van, majd tovább menve egészen a Dráva-torokig terjedő részt. A lényeg az, hogy a Rábán túli területről van szó, a Rába kimondottan elhatárolásként szerepel, az átkelés, áthatolás, áttörés mégsem a folyónál történik, hanem egy híres sáncnál a szárazon. Valami monumentális múnél, aminek nagy híre volt, ami egyfelől a Rába-, másfelől a Sárvíz—Zala—Balaton vízi határokat kötötte össze.

Pippin pedig ekkor Itáliából jön. Egyetlen lehetséges útvonala Emonán (Laibach, Ljub-

ljana), Poetovión (Pettau, Ptuj) s valószínűleg Zalalövön át vezet. Nyomok vannak egy Aquileia—Poetovio—Radkersburg—Katafa—Savaria—, továbbá Scitarjevo—Varasd—Csáktornya—Zalalöv-utakat és a Savaria—Sopianae római útvonalat összekötő római kori haránt-útra. Ezen a Hegyhát közepén, Hegyhát-hodász (valójában Hegyhát-Hadász) és Gerse mellett vonuló, ma is meglévő, római kori út gersei szakaszához nyílegyenesen csatlakozik (I. táblán térképünk bal alsó sarkában 241. pontnál!) az említett „Katonák útja”. (V. ö. Dr. K. I., *Vármegyénk neve. Szombathelyi Újság* 1918. jan. 20.: „A katonák útja... nyugat felé kb. 10 km-nyire a sáncról keresztezte a Pozsony—Varasd irányában haladó nyugat-pannoniai utat; a sáncról kelet felé pedig szintén néhány kilométerrel odébb haladt át az eszék-szombathelyi római úton...” U. o. B. cikkíró szerint a Vaskapu „elzárta azt a földhátat, ami az Alpok felől egyedül vezet Pannonia szívébe.”)

A vizes, mocsaras átkeléseket elkerülendő a száraz Hegyhátot választotta Pippin s a mi „Római sáncunkon”, a „híres Ringen”, a természetes határt alkotó Rába és Zala, ill. a Balaton között támadt az avarokra. Jelentékeny ősi elhatárolás ez, amelynek a mondottakon felül a frankok alatt más szerepe is volt: az akkori két Pannonia elválasztó vonalát is alkotta. „A győztes frankok alatt Pannonia a rómaiktól eltérő felosztást nyert. A két Pannonia közt a Rába, mások szerint a Répce alkotta a határt. A folyótól északnyugatra eső részt Felső-, a délkeletre fekvőt Alsó-Pannoniának nevezték” (Dümmler-re, Büdinger-re és Felicettire hivatkozva mondja Füssy Tamás, *A zalavári apátság történeté-ben* 1902, 8 k.). Tovább menve: A Rába egyházilag is elválasztó, elhatároló vonal Nagy Károly idejében. Egyházmegyeileg a Rábán felüli részek a passauai püspökséghez, míg „Alsó Pannoniának a Balaton táján levő része a Rábán túl a Dráva folyóig, ahol ez a Dunába szakad”, a salzburgi Névtelen szerint is (Füssy, i. m. 11.) a salzburgi püspök egyházi joghatósága alá tartoztak.

Minden magyarázatot számbaveendő megemlítendőnek tartjuk, hogy Nagy Géza (*Könyöki, A középkori várak* 223) szerint „Vasvár neve a nyugati határszélen az avar gyepükkel van összefüggésben s tulajdonképeni értelmét (gyepükaput védő vár) a tolna-és bács megyei elnevezések magyarázzák meg”. „Vasvár, Kapuvár a nyugati gyepű bevágásairól, „vaskapui”-ról vette nevét” (U. o. 247). Vaskapu tehát szerinte sáncbevéágást jelent bácskai esetekre is hivatkozva: „A hazánk különböző vidékein divó „vaskapu”, „vastorok” stb. elnevezés...természetes vagy mesterséges erősségekre, szorosokra vonatko-

zik... Jarék község határában az ú. n. nagy római sáncz rendes átjáróját szintén Vaskapunak mondja a nép” (*Dudás Gy., Arch. Ért.* 1903, 376).

Kétségtelennek látszik, hogy a nagy sánc az avar gyepű-rendszer egyik lényeges része volt. Az is kétségtelen, hogy a salzburgi Névtelen Rinch-je s Nagy Károly történetírójánál, Einhardus-nál szereplő ugyancsak avar Hring nem gyűrűvárat jelent, hanem egy nagy területet, mezőséget, „campus”-t, talán éppen a Hegyhátnak a sáncon belüli sík területét, ahol az avarok nagy kincsei is a frankok zsákmányává lettek (Einhardus, *Annales Fuldenses*, a 796. évnél: „Cagan et Iugurro principibus Hunorum civili bello et intestina clade a suis occisis campus eorum, quem vocant Hringum, primo per Ehericum ducem Foroiulensem, deinde per Pippinum filium regis aditus et captus est; et omnes Hunorum opes ac thesauri sublati et Carlo in Aquisgrani palatio allati sunt”). Ugyanezt az eseményt említve Nagy Károly életrajzában Einhardus ismételtelen regianak nevezi az avar kagan fejedelmi szállását itt Pannoniában, ahol a más népektől rabolt mérhetetlen kincset megtalálták (*Vita Karoli Magni*, a 791—96. éveknél: „Quot proelia in eo gesta, quantum sanguinis effusum sit, testatur vacua omni habitatore Pannonia et locus, in quo regia kagani erat, ita desertus, ut ne vestigium quidem in eo humanae habitationis appareat, Tota in hoc bello Hunorum nobilitas periit, tota gloria decidit. Omnis pecunia et congesti ex longo tempore thesauri direpti sunt... tantum auri et argenti in regia repertum, tot spolia pretiosa in proeliis sublata, ut merito credi possit hoc Francos Hunis iuste eripuisse, quod Huni prius aliis gentibus iniuste eripuerunt.”).

Bár éppen Győr vár közelében van a sánc egyik végpontja, feje, az említett Rinch, Hring után a Győr helynévnek az avar gyűrű-ből való származtatása (*Bárczi Géza prof. szíves közlése és Papp László adatgyűjtése szerint*) nyelvészetileg nincs bebizonyítva.

Mindezek: a Rába—,Római sánc”—avar sánc—Sárrét—Zalafolyó régebbi elhatárolásra mehetnek vissza. Később a helyzet változott, hiszen Savaria—Szombathely is a salzburgi egyházi joghatóság alá került (875 óta, v. ö. *Géfin Gyula, A szombathelyi egyházm. tört.* I, 1929, 16.).

A sánc egyik végén van tehát a Rába árterülete mellett Vasvár, a másikon a Sárvíz mellett Győr vár. A Sárvíz innen kezdve táplálja a széles posványos völgyet, a Sárrétet, amelynek közepén áll a mocsárba, cölöpökre épült(!) Eger vár (a mocsarat kedvelő éger-erdőtől). A vasvár-győrvári „római sáncok” mesterséges védelmi vonalnak

természetes folytatása a járhatatlan Sárrét Szent-Ivánig, amely mellett kiszélesülő mocsárvidéken csatlakozik a Sárvíz a Zala-folyóhoz. A határt és akadályt jelentő két folyó: a Rába és Zala között nyugat-keleti irányban csak a sáncot átszelő „Katonák útján“ a „Vaskapunál“ volt valamelyes lehetőség a közlekedésre. A Vaskapunál ennek ellenőrzésére és védelmére nő meg a sánc oly magasra. Komoly út Vasvár és Zalaszentiván között nyugat-keleti irányban ma sem létezik. A „Katonák útja“ volt, a bizonyára nagyon megerősített Vasváron át vezető középkori utat leszámítva (l. *Glaser térképét*, i. h. 16. l. mellett!), a nyugat-keleti behatolás egyetlen útja. Vasvár erődjét kikerülődő választották a frankok is ezt az irányt.

Hogy a Rába—Zala-vonal mennyire elkülönítő hatású volt, arra jellemző, hogy 805-ben Theodor avar khagán arra „kérte a császárt, hogy telepítse őket Sabaria és Carnuntum közé, mivel régi helyükön a szlávok nyugtalanítása miatt nincs maradásuk“ (*Füssy*, i. m. 12. V. ö. *Hóman*, *Magyar Történet I*, 1935, 75, 83.).

A Rába fontos határvonal jellege kitűnik Nagy Károly avarok elleni, 791-ben indított expedíciójának leírásából is, amelynek első eredményeként éppen a Rábáig pusztítja el az avarok területét (*Einhardus*, *Annales Fuldensis*, a 791. évnél: „...Pannoniam ingressus Hunis perterritis et fugientibus omnes eorum regiones usque ad Raba fluvium ferro et igni devastat“). Ez viszont nagyon is érthetővé teszi, ha ezek után az avarok még jobban hozzáálltak a vonal megerősítéséhez, annyira, hogy a frankoknak csak öt év múltán, 796-ban sikerült azt „áttörnőfők“.

Sebestyén Gyula (*Az avar-székely kapcsolat emlékei. Néprajzi Füzetek 8. sz. 1899, 28. — V. ö. még Népr. Füzetek 4. sz. 1897, 55.*) a honfoglalást követő gyeplétszerrel kapcsolatban említi (nyilván a — vár helynevekre támaszkodva) a Vasvár, Győrvár, Baltavár, Tüskevár gyeplétszer-vonalat, „mely a ma

is látható győrvári és vasvári avar sáncoktól nyugatra (!), a Rába kanyarulatával kiegészítve a régi avar kagánágokat egymástól elválasztotta“ (*felkiáltó jel tőlünk származik*). Egy ilyen vonal „Vasvártól Győrváron, Egerváron, Egerszegen át haladt — szerinte — délnek a Mura torkolatánál levő Korlát-szegig... ez az állandó erődítmény jellegével bíró, helyneveket rögzítő gyeplétszer már hagyományképen szállott át a magyarokra“. Így jutunk el, ha nem is osztjuk mindenben ezen felosztásokra vonatkozó véleményét, sáncunk harmadik feltételezhető hivatásához: a magyar időkhoz, így érthető Vasvárnak a honfoglalás idején mint végvárnak a szerepe az akkor még fennálló, országhatár-számba vehető gyeplétszer-vonal keretében.

Az ismertetett nagy védelmi, elkülönítő vonal folytatásának látszik a Balatontól délkeletre húzódó sáncvonal. A Balatonmenti Ujlakot köti össze Dombóvárral. Rómer (*Congrès Internat. d'Anthrop. et d'Archéologie préhist.*, 1876. *Compte-Rendu II*, 1878, 59 és térkép) felmérte Mernyénél és Csöke mellett. Somogyvári vonalnak is hívják, érinti ugyanis a feltűnően szép és a középkorban szintén igen jelentős somogyvári impozáns sáncvárat, az u. n. Kupavárat. Ezt a sáncot is római eredetűnek tartja a nép. Rómer szerint a déli végén ugyanis (mint sok helyen Erdélyben) „Traján útja“ néven emlegetik. Mindezek után igen valószínű, hogy Rómer említett térképén a baranyai háromszögnél (Baranyavár!) konstatált sáncmaradványok is ezen nagyvonalú dunántúli sáncrendszerhez tartoztak. Mindez összefüggött az avar birodalom határával, hiszen a salzburgi Névtelen szerint Pippin is éppen a Dráva—Duna szögig biztosítja az említett alkalommal a területet.

Hogy mennyire erősítették meg az esetleg már a korai vaskorban emelt vasvár—győrvári sáncot az avarok, azt a következő ásatási évadra tervezett sáncátvágásunk hivatott eldönteni.

RÓMAIKORI VASKOHÓ.

A rómaikori város minden jel szerint a bennszülött lakosság településének a folytatása. Helye viszont a későbbi, középkori „Vasvár”, *Castrum Ferreum* alatt, annak területén keresendő a város mai központjában. Ez az elhelyeződés különben is megfelelt a római rendszernek, amely táborait, várait sem viszi fel a hegyre, dombtetőre, még a határon, a Duna mentén sem, hanem inkább a hegyek körívének arénájában, lehetőleg a közlekedési vagy főútra építkeznek (pl. Szöny, *Nógrádverőce, Szentendre, Óbuda, Nagytétény, stb. esetében*). Ugyanez a helyzet a tartomány belsejében is, pl. Saváriában (*a theatrum épül csak a hegy mellé*), Ságvárott (*a temető van a dombon*), Sopianae területén (*nem a Mecsekre építkeznek*). Neolithikus emlékek kimosásához hasonlóan a meredek Templom- vagy Domonkos-utcában viszont római sírok kimosásával találkozunk. A Petőfi-, Szenczi- s más utcákból lezuduló víz (különösen a múlt századi ötvenes évek nagy felhőszakadása *Novák M., Vasvár története 1901, 42. szerint*) rómaikori temetőt bontott meg.

Egyszer és mindenkorra le kell számolnunk azzal a merőben téves helyi felfogással, hogy a *Castrum Ferreum* elnevezés, helynév római eredetű lenne. Ilyen antik helynév sem az ókori irodalomban, sem feliraton, sem itinerariumokban vagy a *Tabula Peutingeriana*n, téérképen vagy másutt sehol sem szerepel. Ptolemaeus *Rhispiá-jának* Vasvárral való azonosítása is (*Lakner Endre, AÉ. 1872, 11.*) kétséges, ill. bizonyításra szorul. Tudomásunk szerint árpádkori oklevelekben legkorábban 1205-ben, 1214-ben és 1217-ben előforduló *Ferreum Castrum* (*Fejér, C. D. III, 1, 21. — Abai Imre kézirata. — Csánky, Mo. Tört. Földr. II, 729. — V. ö. Finály G., Egyet. Philol. Közl. 1942, 64.*) különben sem jelentett vaserős várat, hanem az a *ferrum*-mal mint vasércel, vassfeldolgozással, esetleg éppen vasbányászattal lehet kapcsolatban. A helynek ilyen jellege éppen ásatásunk eredményeképpen vehető bizonyítottan a római időkre. Eltekintve attól, hogy a rómaiak majdnem kivétel nélkül csak *castra*-t ismernek (többszám-ban), az ókorban erős, vaserős tábornak, várat semmi esetre sem jelezték *ferreum*, helye-

sen *ferrea* jelzővel. Az ilyen erősnek jelzett tábor neve *castra munita* vagy *fortissima* lehetett volna. A középkorban is ez a szokás. Így *Thuróczinál* nemcsak *castra terrea*-val (földvárral) találko-zunk, hanem a *hédervári castrum lignenum*-mal (ami kétségtelenül fapalánkos várat jelent) s a *mosoni castrum munitissimum*-mal is; *Rogerius* pedig az egresi monostort *munitum castrum*-nak mondja (*V. ö. Römer, AÉ. 1877, 74 k.*). „A magyarországi latin helynevek” igen hasznos összeállításánál *Finály Gábor* különben megállapítja (*I. h. 58.*), hogy „az ókori helység-neveknek ... a magyar latinságban nincs szerepük, hiszen a magyar honfoglaláskor már nem éltek...”

Elképzelhető azonban, hogy továbbélés foly-tán a város ősi, antik jellege, ami a *ferrum*, a hagyományos vas-művesség körül dombo-rodott ki, adott nevet talán már a korai kö-zépkorban a helységnek és később a megyé-nek. *Anonymus* is *castrum ferreum*-nak említi az akkor végvárszerű helyet.

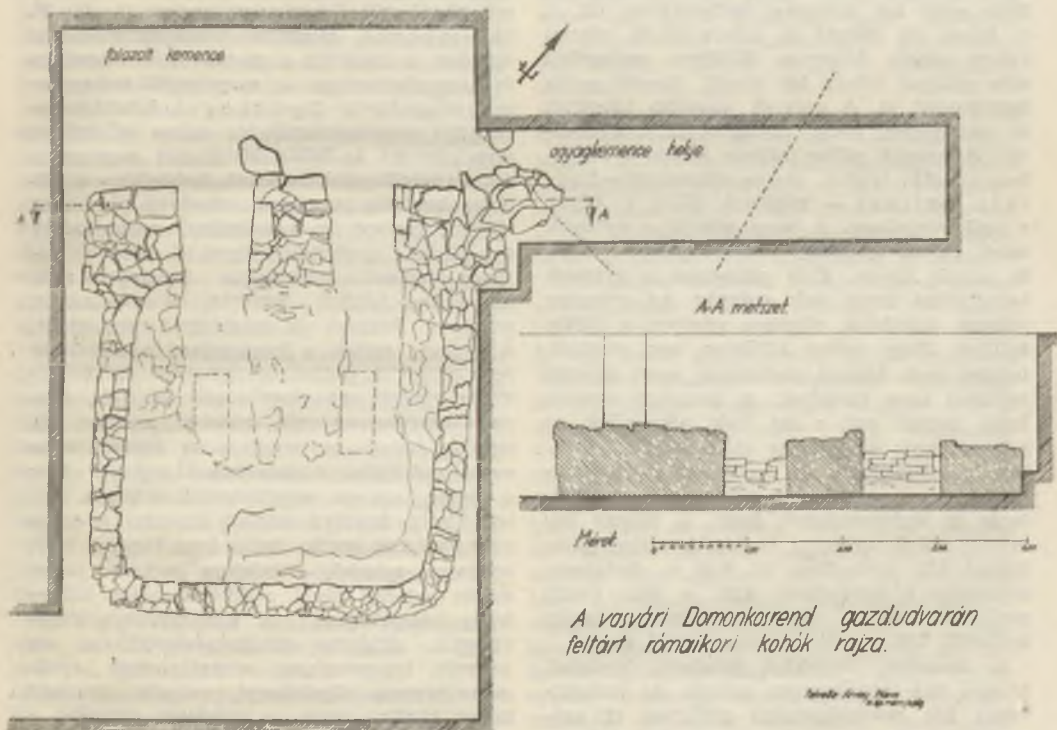
A sopronmegyei *Kismarton* német neve, *Eisenstadt* körül is hasonló vita folyt. *A. Barb* (*Spuren alter Eisengewinnung im heutigen Burgenland. Wiener Prähist. Ztschr. 1937, 146 kk.*) — a XVIII. századi két angol utazó, *Pococke* és *Milles* megfigyelései alap-ján is — a helynév eredetét, igen helyesen, régi vaskohászatra vezeti vissza mások „eiser-ne” (védett, megerősített) felfogásával szem-ben. (Az angol utazók szerint: „*Eisenstadt, így nevezik az ottani vasbányáktól, amelyek utóbbi 20 év óta üzemen kívül vannak, mert a munka a szőlőkben jobban kifizetődik.*”) Az intenzív bortertermelés Vasváron, *Gösfán* vethetett véget a vasiparnak a mi vidékünkön is. *Kismarton* szláv neve a környékbeli hor-vátoknál szintén vas-sal kapcsolatos: *Zelezno*. A város mellett folyó *Eisbach* is — *Barb* szerint — *Eisenbach* rövidítése. A környéken különben több helyről ismeretes vassalak.

Az ugyancsak sopronmegyei felsőpulyai (*Oberpullendorf*) vassalak-előfordulással kap-csolatban *Barb* (*I. h. 126 k.*) céloz a közép-kori helynév: *Terra Pula* esetleg *pul-lus*-ból (sötétbarna), tehát vastartalmú föld-től való eredetére. Megemlíti azt is, hogy a

községet egykor Feketeváros-nak nevezték, ami római kori településre mehet vissza. A szintén sopronmegyei mai Feketevárost (Purbach) a sánckérdéssel kapcsolatban említettük, Barb (i. h. 127, 25. jegyz.) itt is régi kohászat jeleit látja a dülönevekben. Ugyanezt állapítja meg a bajorországi Altmühl vidékén a „Roth“-tal képzett hely- és dülönevekkel P. Reinocke (*Bodendenkmale spätkeltischer Eisengewinnung an der untersten Altmühl. Bericht d. Röm.-Germ. Kommission 1934—35, 133*), amelyek a vastar-

hely- és ez esetben folyó-nevek pedig legtöbbszörre vastartalmú természeti adottságok megrögzítői. A Csörnöcz-patak neve is e szerint Vasvárnak a vas-sal, ferrum-mal való ősi kapcsolata melletti igen nyomós bizonyíték. Ehhez járul most, mintegy döntő bizonyítékként a mi vasvári leletünk.

A sors különös kegyéből, tudomásunk szerint, a legelső vasvári ásatás ugyanis 1948-ban éppen a vas-sal kapcsolatban hozott rendkívül érdekes eredményt. Július 16-án a dominikánus kolostor alsó udvarán, a Do-

2. kép.

Fig. 2. Dessin des fonderies de l'époque romaine découvertes dans la cour de la ferme des Dominicains de Vasvár.

talmú homoktalaj vörös és barna színeződéseivel függenek össze.

Igen lényeges, hogy a Vasvár mellett folyó Csörnöcz-patak szláv név „fekete (vizet)” jelent (E. Moór, *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen. Szeged 1936, 23*). A vasat ősidőkben ugyanis folyók, mocsarak homokjából vonták, mosták ki. „Das älteste Eisen in Skandinavien und Mitteleuropa wurde... aus Sumpferz fabriziert“ (Olshausen nyomán mondja A. W. Persson, *Eisen und Eisenbereitung in ältester Zeit. Bulletin de la Soc. R. des Lettres de Lund. Kny. 1934, 14*). A „fekete“-jelzős

monkos-utcával párhuzamosan (kelet-nyugati irányban) épült gazdasági épülettől 11 méterre megnyitott kutatóárokban 90 centiméter mélyen falra bukkantunk. A 30–32 cm. vastag, agyaggal rakott fal töredékes római kori téglából és faragatlan kőből épült. Mind a falkötő agyag, mind a falon kívüli anyaföld (homokos agyag), utóbbi jó félmétervastagságban, téglaszín-pirosra, valóságos téglakeménységűre égett. A 370 cm. hosszú fal, mint alaprajzunk (2. szövegközi kép) mutatja, mindkét végén lekerekítve észak felé behajlik. Ezekben a nyomokon továbbmenve történt meg az építészeti maradvány-

nak képeinken (II. tábla) látható feltárása. A feltárás fázisairól, hely- és költségkimelés miatt — sajnos — nem közölhető, de az ásatási jegyzőkönyvekkel együtt intézetünk irattárában megőrzendő réteg-, ill. metszetrajok készültek.

1.23 m. mélységben kerültek elő az első római kori cserepek, téglák. Az észak felé tendáló oldalfalakon kívül is mindenütt jelenlétkezett a talajban az 50—60 cm. vastagságú átégés. Az északi oldalon a nyilások előtt azonban csak mélyebben, viszont itt több mint két méternyi szélességben. (II. t. 1. képen jól látható az átégés feletti vékony fekete vonal.) Átlagosan 85×85 cm. vastagságú erős pillérek között két tüzelő, élesztő nyílás bontakozott ki. A pillérek nagyobb kövekből és nagyméretű római téglákból (II. t. 2.) épültek. A nyugati pillér falában ferdén a sarokhoz szolgáló lyukat, illetve vályulatot — fújtató nyílást — találtunk (II. t. 2. képen a nyíl irányában). A terep szintjét a nyilások miatt itt az építmény fenékmélységéig ásták ki annak idején. Erős pillérekre a nyilások beboltozása miatt volt szükség. Az aránylag vékony oldalfalak ellenben részben a földbe épültek. Nagy terhet különben sem viseltek, inkább csak bélést szolgáltak, mert állandó befödést nem tartottak. A kemence ugyanis felül nyitott volt s azt csak alkalmilag, az anyagrétegek elhelyezése után fedték, boltozták be agyaggal s az égetés után ismét kibontották. Maradványok szerint az agyagboltozás is téglakeménnyé égett. A kiásott kemence külső méretei: hossza a szélső pilléreknél 4.55 (nyugaton), ill. 4.60 m. (keleten); szélessége a pillérekkel 4.50, a déli (ívelt) sarkoknál 3.90 m.; távolsága a mai gazdasági épülettől 7.50, az új missziós háztól 13 m.

A kemence, kövekkel kirakott fenékekkel, közepe felé teknőszerűen mélyül. Az ömlesztvényt két hosszánegyszögű gödörben (2. szövegközi rajzon szakadozott vonallal jelezve) fogták fel. (A II. t. 2. képen látható harmadik, középső, gödröt anyatalaj megvizsgálása céljából mi vágtuk ki. Ugyanezen képen láthatóan a jobb felső sarokban tanulság okából meghagytuk az utolsó olvasztás salakkját s felette a téglakeménnyé égett befedő agyagréteget.) Az építmény belsejéből (a falakba épített római téglákon felül) 1.45 cm. mélységből sok vastag és nagyméretű (20—25 cm. oldalhosszúságú) római téglá került elő töredékesen, amelyek egyik lapja erős égés, ill. kormozás nyomait viselte. Több téglá lapján mutatkoztak az ismert kézjegyes benyomások.

A nagy hőkifejtés nyomait feltüntető kis építményben, az ott talált nagymennyiségű vassalak miatt, római kori primitív vaskohó maradványára ismertünk. Teknősen megformált és közepén 2.05 m. mélységet elérő feneke s részben a falai is 2—4 cm. vastag

mészréteggel voltak borítva. Ez joggal azt a megfontolást is keltette, vajjon nem mészégető kemencével van-e dolgunk? Ezt a kételet nemcsak a vastag rétegu vassalak jelenléte, hanem annak tudata is rögtön eloszlatta, hogy vasömlesztésnél salakképzés céljából elmaradhatatlan a mésznek vagy mészkönek a vasércel rétegesen váltakozó alkalmazása. Az „adalék-“ról először egy álaristotelesi mű adatából értesülünk. Az az anyag, amit a mosott nyersvashoz az olvasztóba adnak, a Pyrimachos lithos (tűzel küzdő kő) Persson szerint (i. h. 14. kk.) mész kő. Minderre természetudományi vonalon is kikértük a maradványt helyszínen és laboratóriumban is megvizsgáló szakemberek véleményét. Gyökhegyi László szombathelyi vegyész mérnök úr szíves véleménye (amelyért itt is hálás köszönetet mondunk): „A természetállapotú vasércnek kohósítása a fejlődés kezdetén egyszerű, símafalú gödrökben történt, amikor is a jelenlevő szennyezések egy része a vasérből kiégett. A további fejlődés falazott kemencéket teremtett meg, amelyekbe felülről dobálták be a vasércet, rendszeresen faszenet és salakképző anyagokat, úgy, hogy ezeket a kemencéket a mai modern olvasztók ősenek tekinthetjük. Az olvasztókba adagolt szén kettős célt szolgált: egyrészt tüzelőanyag volt, másrészt azonban kémiaiilag hatott, amennyiben az ércet színvassá redukálta. A salakképző anyagok célja: a vasérc nem vas vegyületeivel, a folyós vasnál kisebb fajsúlyú salakot képezni. A savanyú vasércet esetén (ez a leggyakoribb eset) beadagolt mész kő — kalcium karbonát — ez előbbi hatáson kívül csökkenti a vas előnytelen kén tartalmát.“ A Szombathelyi Vegyészvizsgáló Állomás előzetekénél az ott végzett laboratóriumi vizsgálatának eredményeképpen Gyökhegyi mérnök úr volt szíves közölni, hogy „a minőségi vizsgálat a mészre ill. vassalakra vonatkozó eddigi feltevéseinket valószínűsítette.“ A másik, hasonló véleményét Zoltai Ferenc vasvári tanár úrnak köszönhetjük. Mindkettő meggyezik abban is, hogy a mészégetés barnavagy kőszennel történik, míg a vasömlesztés „fából készült szénnel“. 5—5 cm.-es faszénrétegeket pedig ismételtelen találtunk, Zoltai tanár úr egyben — mint a kérdés legjobb ismerője és kutatója — volt szíves összeállítani a környék vasérclelőhelyeit is annak bizonyosságául, hogy nem vagy nemcsak importált noricumai vas feldolgozásáról lehetett szó a római korban, hanem helyi vasérc-termelésről és ömlesztésről is. („Vas vm. hegységei mind az Alpok rendszeréhez tartoznak. Három csoportjuk: 1.) Borovtyánkői hegység. Gyöngyös és Pinka folyók között, Kőszeg városáig. Legmagasabb pontjuk: Kőhalom 829 m. 2.) Kőszegi

hegység. Kristályos kőzetekből épül. Kőszegtől nyugatra. Vágod mellett 502 m-es nyereggel összefügg a Borostyánkői hegységgel. Legmagasabb csúcsai: Óház 609 m, régi vármoradványaival, Irottkő 883 m, Szarvaskő 840 m. 3.) Némethújvári hegycsoport. Széttérülő dombvidék. Legmagasabb pontja Vashegy 415 m.

A főnti csoportok részint kristályos (fiatalabb) palák építményei. A megye nyugati vidékén megtaláljuk a magyar medence harmadkori szegélyképződményét. Keleti oldalon (Kemenesalja) diluviális rétegek kezdődnek. A különféle palarétegek geológiai idők folyamán eltolódtak, aminek következménye a számos helyen előforduló érc képződés mint pl. többek között: pyrit Fe S. Legelterjedtebb vasérc. Aranysárga színű, karka barnásfekete. Igen szép kocka és ötszög-tizenkettős kristályokban. Legtöbbször szemezés, tömött halmazokban. Barna vasérc (limonit) vashidroxid utánzó alakokban. Barnásfekete. Karca sárgásbarna. Sokszor más ásványokat sárgára fest. Így fordul elő megyénk keleti részén, Kemenesalja, a sárgára festett agyagban.)

Kőből épült vaskohónk mellett árokban egy másik, primitívebb olvasztó kemence csatlakozott a feltárt építményhez. Kis falrész kapcsolta a kohó északi sarokpillérjéhez. Mélysége az előbbivel azonos, csak az agyag alkotja a falát, mely szintén vastagon pirosra, téglaszerűvé átégett. Ezen agyagkemence észak felé kiszélesedik. Fa és épület miatt teljes feltárásától el kellett tekintenünk, az árok mindkét falán szépen kirajolódtak körvonalai.

A kohók korának közelebbi meghatározását illetőleg — érem-leletek hijján — magára az építményre vagyunk csak utalva. A falakonstrució tipikusan későrómai, Kr. u. IV. századi. Városszélei pannoniai műhelyeknél, ipartelepeknél találkoznak ilyen szedett-vedett anyagból való falakkal I. valentinianusi időkből. Így készültek pl. a szőnyi fazekas-telep műhelyei a Kuruc-domb mellett, ilyenek a savariai római kori gerencsérházak falai, stb. A nagyméretű római téglák is valentinianusi időre vallanak. A kerámiai leletek között egyetlen darab sem került elő, amely jóval korábbi időre vallana, ellenben innen való egy cserépet tipikus IV. századi ólommal. Mindezek felett talán legdöntőbb korhatározó kritériumnak tekinthetjük azt a tényt, hogy éppen felhagyott üzemi állapotban maradt meg építményünk: déli részében még benne hagyták a salakot s azt fedő agyagborítást. Mikor a század végén a helyőrségek kivonulnak Pannoniából, árvul el egyebekkel részben feltárt üzemünk is. Tekintetbe vehetjük még azt is, hogy a következő fejezetben ismertetendő lelet

helyén, a közeli gyógyszerész-pincében előkerült római érmek a Kr. u. II. századtól kezdve éppen I. Valentinianus-szal (364—375) végződnek, azzal a korrall, amelyel a pannoniai római élet felszámolása kezdődik. Hüttenbergben egy beomlott római kori tárnában lelt ezüstérmek a III. század második feléből beszélnek a noricumai vasbányászatról (W. Schmid, *Norisches Eisen. Beiträge z. Gesch. d. österr. Eisenwesens* Abt. I, Heft 2, 1932, 178), a híres Erzberg, ill. Eisenerz területén pedig Nagy Constantinus érmei (az egyik hátlapján, mint Vasvárrott az ismertetendő postapincebeli maradványnál, „Soli invicto comiti“) jelentkeztek (Schmid, i. m. 203 k.).

A helyi vasércet illetően Németh Antal szikvízgyártó úr, az ásatási bizottság egyik lelke, volt szíves elvezetni társaságunkat a Hármashegy (térképünkön 4. számmal jelölt) egyik oldalához, ahol pár évvel ez előtt vasércet találtak, aminek kiaknázását közvetlenül a háború előtt számításba is vették.

Vas megye területén Lipp Vilmos szerint a gyeptüzesi erdőben 1874-ben „tíz sorjában egymás mellett levő, egy méter magas és egy méter alapátmérőjű kerek kúpidomú vaskohóra akadtak.“ „Vashegy, Egyházas- és Gyeptüzes hegyvölgyes vidékét a vassalak úgyszólván fölveti“. Lipp vaskorinak tartja azokat (Vasm. Rég. Egyl. Jel. 1875, 134). Később: 1876, 82. lapon tizenkettőt említ. „...a vaskor népe a szomszéd Noricumból... hozta át a nyers vasat és itt dolgozta fel“ mondja Lipp, a megyebeli Vashegy kiemelése után elsőnek veti fel a gondolatot, hogy „Vasmege nevé... a hajdan itt virágozott vasiparól, s pedig már a római korszak előtt nyerte“ (U. o. 1876, 81 k.). A Barb (I. m. 113 k.) említi a helyi vasbányákat, salak- és fúvócső-leleteket Szalónak, Vashegy, általában Vasmege burgenlandi területén: Hámortó (Hammer — Teucht) régi neve: Vashánya; Németsziklénny (Eisenzicken) eredeti neve: Vasverőszék (vasverő = kovács), amiből Vasverőszék lett (V. ö. Moór, i. m. 154 és 94. jegyz.); Kicsziklénny (Kleinzicken); Csém (Schandorf); Vasverősvár (Rotenturm), Téglás Gábor is említi (AÉ. 1887, 156): „A széljáratnak leginkább kitett oldalon a kővel kibélelt fűjtató nyílások szolgáltak be. Későbbi és éppen római eredetűeknek minősítik az agyagcsővel felszerelt olvasztókat. Dr. Lipp Vilmos Vörösvár határából említ fel ilyeneket...“; Óri sziget; Némethásos (Deutsch — Ehrendorf); Németsencs (Deutsch — Tschantschendorf); Kisvaskút (Eisenhüttl); Ganócs (Gamischdorf) későközépkori Kemenfalva nevével Barb nem a Kemény személynevből, hanem a kemencévl

kapcsolatos „kémény“-ből vezetné le, e szerint német neve is „Gamisdorf“ = Kami(n)sdorf lenne; Pinkakertes (Gaas); Pinkóc (Güttenbach); Kukmér (Kukmírn); Ujtelep (Neustift); Pónic (Punitz); Őzgödör (Rehgraben); Strém; Pinkatótfalu (Winten). Barb szerint a sopronmegyei Ólmod neve „régibányászatra utal“ (i. h. 117, 13. jegyz.). Bendefy László (Vasi Szemle 1938, 360 kk.) Velem—Szent—Vid bányáit emeli ki. Ugyancsak ő (Benda László, A Vasv. Múzeum Természetr. Oszt. Jel. 1928, 37 kk.) a vasvári szelvény „erősen vastartalmú folyami kavics“-áról szól. Velem—Szent—Viddel kapcsolatban (Őskori kohók. U. o. 53 kk.) pedig megrajzolja az olvaszó kemencék formáját is.

Az őskorra vonatkozólag igen szórványos ismereteink között igen jelentős tény, hogy az említett egyetlen ismert urnatemető is a Hármashegyten fekszik, amelyben vasércet mutattak ki.

A most meglelt római kori vaskohó szinte döntő bizonyítéka Lipp azon megállapításának, hogy a megye s most már hozzátehetjük, Vasvár elnevezésének gyökerét a vas-ércben, a ferrum-ban, az ott ősidők óta virágozó vasiparban, tehát gazdasági tényezőben s nem romantikusan hangzó „vaserős-vár“-ban kell keresnünk.

A vasömlesztéshez Vasvároct, ill. a közelben minden adottság megvolt: érc, erdőségek (faszén), mészke-adalék s a remek agyag a befedő tapasztáshoz, sőt — éppen a Hegyhát szélén — erős széljárás is, ami sokszor helyettesítette a mesterséges hevítő fűjtatást. Dunántúl a fémművesség nagyszerű emlékeit szolgáltatja éppen a kelta időkből, hogy

csak a közeli Velemet s a somogyi Szalackát említsük. A vasömlesztés maradványait a nyugati széleken Barb is késő-laténes és római kora-császárkorinak datálja. Az intenzív fémipar különben is jellemző a keltákra. Barb azonban tovább megy: „Daneben zeigten nun immerhin späteres Scherbenmaterial, Fordeben von auf Eisengewinnung bezüglichen Orts- und Flussnamen durch die Völkerwanderungszeit, slawische, deutsche und ungarische Namensgebung, schliesslich noch Notizen... ein Fortdauern der Eisenverhüttung bis in die Neuzeit“ (i. h. 152 k.). Egy ilyen, korszakokon keresztül működő, vasipari centrum lehetett Vasvár is.

A vasnak pedig, ami oly fontos gazdasági, sőt élet-tényező, igen nagy volt a becsé ősidők óta, amikor még aranyba foglalták, mert annál is nagyobbra értékelték (Perrison, i. h. 8). A római időkben a spanyolföldi acél mellett a szomszédos Noricum edzett öntvényeit magasztalja egy Ovidius, Horatius, Martialis és Petronius (Schmid, i. h. 189), még a késő-antik időkben is Sidonius Apollinaris a noricum vas jelentőségét az indiai elefántcsont-hoz és a párosi márványhoz hasonlítja (Schmid, i. h. 198 és 2. jegyz.), amit a Laibach melletti leletek tanúsága szerint az északiakkal „Észak aranyáért“, a borostyánkőért adtak cserébe (Schmid, i. h. 172). Igen nagy lehetett a vasvári, vasmegyei kohászatnak is a jelentősége s az első fejezetben kifejtett ősi települési, stratégiai adottságok mellett ezen gazdasági tényező is közrejátszott abban, hogy a megyének is nevet adott s a hely már vagy még a honfoglalás idején is fontos pontként szerepelt.

VASVÁR VÁRA.

A kiépült, kétségtelenül már akkor megerősített, római város meglévő adottságait viszont a középkor felhasználja. Csak így érthető már honfoglaláskori nagy szerepe Anonymusnál („... Szalók apja Ösbő, meg Örkény apja Öse bevették Vasvárt és elvitték tuszul a lakosok fiait“. Pais, i. m. 86), továbbá az, hogy a középkor — saját várendszerevel ellentétesen — nem az egyik magasabb, kiemelkedőbb, izoláltabb, védhetőbb hegyet vagy dombot (pl. a temető helyét) választotta ki várhelyéül. Magyar időkben a hely várispánság, majd vármegyei és társaskáptalani székhely, sz. kir. város, a róla elnevezett vármegye főhelye a XVI. század végéig.

Bár a mult század végéig külön községként szereplő Szentmihályfalván székelő vasvári társaskáptalan magát mindenkor vasvári-nak nevezi (*Capitulum ecclesiae Sancti Michaelis de Castro Ferreo vagy röviden Capitulum Castriferreum, ill. Capitulum Castriferrei*. Első ismert biztos adat erre a latin helynévre 1214-ből Abai Imre kéziratában közlött oklevél szerint és 1217-ből: Wenczel, Árpádk. Uj Okmt. VI, 383 kk., Csánky, Mo. Tört. Földr. II, 729.), 1887-ig, a három község (Zsidóföld—Vasvár—Szentmihályfalva) egyesítéséig tulajdonképpen a feljebb vázolt középső kiemelkedés, az egykori vár, ill. belső város, Szt. Kereszt-templom, dominikánus kolostor (a vár maradványa) s azok környéke viselte csak a Vasvár nevet. (L. a vármegye 1836. évi térképének részletét az I. táblán!) A helység magyar nevével: Vas-Vár-ral még korábban is találkozunk (V. ö. Jerney János, Magyar Nyelvkincsek Árpádék korszakából 1854, 153: Vosvar, Woswar 1193 megyés vár; Vasvar 1214, Woswar 1220, 1221, 1222, Vasuar 1233 vár; Waswar 1238 „In Comitatu Saladiensi duo praedia, quae ambo vocantur Waswar, quae quondam ad Castrum ferreum pertinebant“ hn; Vosvar 1253 hn.).

A középkori vár, castrum vázolt helyére vonatkozó fontos okleveles adat: „Area ecclesie de Castro ferreo in suburbio castri iuxta monasterium fratrum predicarum“ 1243—53. (Hazai Okmt. IV, 27. Csánky II, 729 k.). E szerint tehát a vár és dominikánus monostor már a XIII. század derekán, valószínűleg kez-

dettől fogva, egy vagy legalább is közvetlen kapcsolatban van egymással. A monostort pedig 1241-ben alapították (Fehér Mátyás, A hétszázados vasvári Szent Domonkos-rendi kolostor története 1942, 9 kk.). Fehér a suburbiumot „elővárosnak“ fordítja (i. m. 17), holott az adat helyes értelmezése az, hogy „a vasvári (káptalani) templom terület (birtoka) a vár alatt a dominikánusok monostora mellett“ volt. A vár azon oldalán, ahol a monostor feküdt. (Megtudjuk mindjárt ebből azt is, hogy nemcsak a monostorból állott a vár!) Eddig, a várig, ill. kolostorig terjedt a káptalan egyik, mégpedig a belső birtokrésze („Possessio Szt. Mihályfalva“), mint azt a keszthelyi levéltár egyik térképe is demonstrálja (Fehér i. m. 215. Ez is egyike azon, Vasvárra vonatkozó, régi térképeknek, amelyeket 1948-ban a levéltárban ismételt keresés után sem találtunk). Ezen a területen álltak a káptalan tagjainak és gazdaságának épületei, áll még ma is egykori magtára s a szép préposti lak (a vasvári béke aláírásának állítólagos helye, ma Tretter László dr. közs. orvos háza). Annyit Fehér is lehetségesnek tart, „hogy a kolostor, vagy legalább is a templom egy része magára a várfalra támaszkodott és esetleg külön bejárója is volt a várba“. Ezzel kapcsolatban a vasvár-szombat-helyi székeskáptalani levéltár 1740-ből való térképére utal Fehér (i. m. 17 és 87. A térképet ásatásunk idején a levéltárban — sajnos — nem találtuk). Hogy a kolostor egy a várral, ill. annak egy részével, az Ferrari 1636. leírásából is kiviláglik (Fehér i. m. 61); a kolostor ma is álló, sarokbástyaszerűen kiugró, lőrésekkel ellátott délnyugati sarka különben Sárkány János XVII. századi várkastélyának maradványa (Fehér i. m. 64, 76, 79).

Fehér Mátyás értékes adatainál többet, különösen topográfiai szempontból, csak a kolostor udvarán és kertjében végzendő ásatásoktól várhatunk. A kolostor területén kívüleső belső városrészen átkutattuk a Templom-, ill. Domonkos-utca 1 sz. a. Török János-féle, a 2. sz. Ipartestületi, a 3. sz. Benedek Mihály-féle házak udvari, hátsó traktusát és a Török-házhoz kapcsolódó mai gyógyszerészeti épületnek az utcai megtéréséig tartó részét. A vizsgálat folyamán kitünt,

hogy fenti négy ház mind boltozatos pincében, mind részben lerombolt, részben meglevő boltozatos felsőépítményében egyetlen barokk építményhez tartozott. Az építmény belső, déli folyósójának pince-része a gyógyszerertár alatt fordul derékszögben dél, a templom felé. Mind itt, mind nyugati végén a Benedek-ház alatt ennek a földalatti folyósónak szélessége pontosan 1.60 m. A várkastély-szerű építmény északi (külső, mindenütt 70 cm. vastagságú) fala hosszan, mindvégig nyilegyenesen húzódik kelet-nyugati irányban. Előtte a kert (amely ma a gyógyszerertári épülethez tartozik) mélyen fekszik, „váralatti“, vagy „várkert“ benyomását kelti, amelynek helye a várkastély és a külső várfal közötti mélyedés. Az észak felé szomszédos mai posta-épület udvari szárnyának pincéjében meg is találtunk egy a „várkastély“ falával párhuzamos, 3 m. vastag falat kifelé (tehát észak felé) szélesedő szabályos lőréssel. E falban a vár külső védelmi falának maradványát kell látnunk, s az a vár egész kerületének topográfiai megállapításánál igen értékes kiindulási pontul szolgál.

Tekintettel arra, hogy a postaépület ezen udvari szárnyától nyugatra a kertben valamint a belső udvaron végzett próbaleásásunk fal nyomát nem mutatta, megkockáztathatjuk a feltevést, hogy ez esetben az egykori várkastély elé, talán éppen az északi kapu elé kitölt, különálló kapuvédő kis erősségnek, barbancan-nak a maradványával lehet dolgunk.

Ezen, egyelőre csak a barokk időkig kísérhető, maradványokban talán éppen a „vasvári úr kastélyának“ egy részével van dolgunk, amely azonban minden bizonnyal a középkori helyzetre megy vissza. E maradványokat tekintetbe véve a helyzet olyannak mutatkozik, hogy a középkori vár-, Domínikánus-templom az egykori vár közepén áll.

A vár keleti lezárását keresvén (a domb felé), megvizsgáltuk a gyógyszerertárral, templommal, kolostorral szemben levő fő-utcai (Mittly-, Nyiry-, stb.) házak pincéinek falait. Ezek mind újabb szerkezetűek: az egész utcator a Korona-szállóval újkori építkezés a vár keleti nyílterén (glacis-án). A kolostor keleti szárnyában a szövetkezeti bolt alatti pincék vizsont (újabbkori vasgerendás befedéssel) az épület homlokfalától 6.5 m.-re a mai úttest alá nyulnak és válaszfalaik a kolostorral párhuzamos, igen erős konstrukciójú falba ütköznek. Ez a kétségtelenül régi, erős fal különben felfelé dülőben épített s abban esetleg a keleti külső várfalra ismerhetünk. Az építményhez (kolostorhoz) való szokatlan közelségét a terepviszonyok magyarázhatják meg. Alkalmilag egy ásatás az úttesten a kérdést könnyen tisztázhatja.

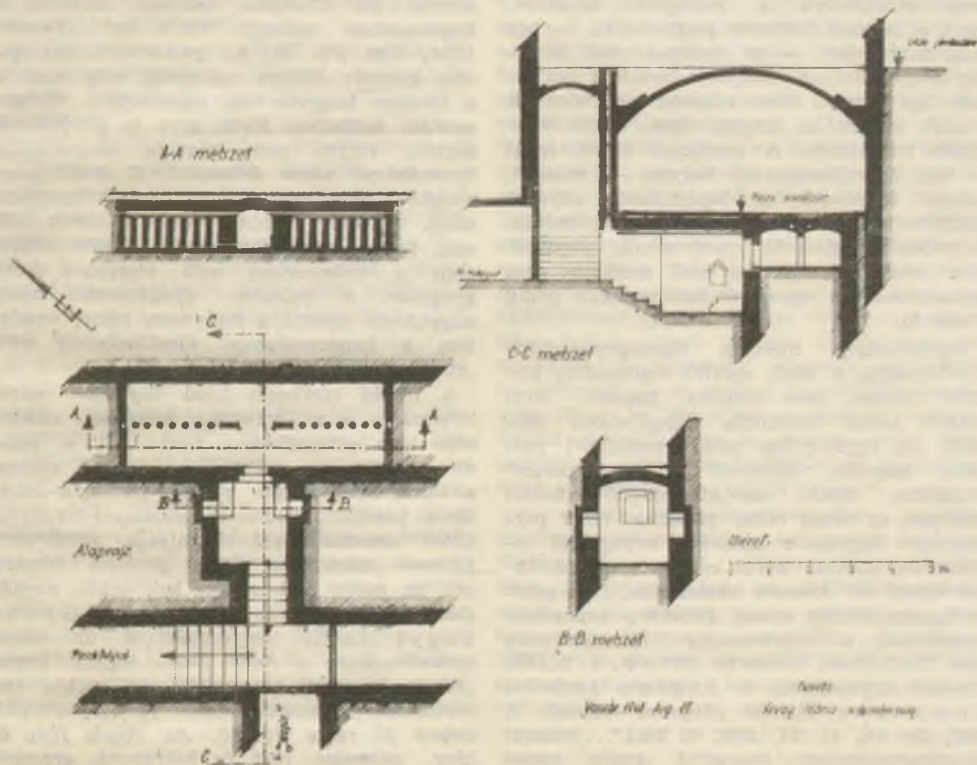
Ami a vár belsejét illeti, annak egy pontján a kutatások meglepő és a maga nemében eddig egyedülálló eredményt hoztak. A gyógyszerertári épület déli fele (az utcai törési vonaltól a templom felé eső része) alatti mai pincefolyosón jól látható a barokk várkastély említett 70 cm. vastag (igen erős habarccsal készült) falának az áttörése. A 3. szövegközi képen látható alaprajzunk ezen „Pince folyosó“-ját a rovátkoltan jelzett falig újabb korban (mikor a mai épületet emelték) a mostani pince padlószintjéig földdel feltöltötték. A (rovátkoltan rajzolt) ugyancsak újabbkori zárófalon túli rész azonban tátonga mélységbe vezet. A folyosón mind jobbra, mind balra újkori elfalazások láthatók: az egyik — helybeliek szerint — „Alagút“ (?) nyílása lenne, az ezzel szemben levő, szűkebb nyílású elfalazást az 1944-es ostrom ill. légitámadások idején értékek elrejtése céljából felnyitották s a mai pince alatt törmelékkel és földdel kitöltött kis helyiség ívelt boltozatát fedezték fel. Ez a felfedezés lett tulajdonképpen elindítója a vasvári kutatásoknak. Dr. P. Fenyvessy Jeromos O. P. (akit — sajnos — éppen kutatásunk kezdetén szólított el hivatalosa másfelé) kezdeményezésére 1948. jan. havában helyi ásatási bizottság alakult (amely a debreceni tudományegyetemi régészeti intézet vezetőjét kérte fel a kutatások irányítására); április havában pedig Fenyvessy dr. vezetésével megkezdték az említett kis helyiségnek s az onnan nyíló oszlopos építménynek megtisztítását. Az első fényképek (IV. tábla 1.) jelentésre megkértük a kutatókat, hogy függesszék fel a törmelék eltávolítását, mert súlyt helyezünk annak gondos megvizsgálására. Ilyen előzmények után fogtunk hozzá 1948. július 12.-én a munkához.

Mindössze 95 cm. széles nyíláson át, amelynek mennyezetén mindjárt a belépésnél az egykori kastély falába épült hatalmas, korom kemény látható, 175×160 cm. nagyságú és mindössze 170 cm. magas kis kamrába jutunk. (Az alaprajzba berajzolt lépcsők mind itt, mind a pincefolyosón az építmény megközelítése céljából a kutatás folyamán készültek. Az eredeti — téglával kirakott — padlót csak a kamrában értük el. A pincefolyosót a maradványok feletti mai pincebejárat miatt nem lehetett egyelőre az eredeti szintre lemélyíteni.) Belépésnél mindjárt balra mellmagasságú falazott padkát találunk (III. táblán az elrejtett lámpa helye), amely belül — valószínűleg levegő-szivás céljából — üreges. Szerkezetét s kivezető nyílásának irányát csak megbontással lehetne megállapítani. A kamra mindkét hosszanti falában egy-egy hegyes ívű, bemélyített fülkéske, a sarkokban pedig egy-egy téglapad látható. Gyomormagasságban

(mint pékkemencénél) a 45 cm. vastag falban 82 cm. széles és 73 cm. magas nyíláson át a római hypocaustum-fűtőszerkezetre emlékeztető építészeti berendezés tárul elénk (IV. t. 1. és V. t. 1., továbbá alaprajz). A rendkívül érdekes kis helyiség a nyílás közepétől két egyenlő szárnyra oszlik, egészben is mindössze 6.45 m. hosszú, teljes szélessége pedig csak 1.92 m. A szárnyakat egy-egy (16×45 cm. vastag) pillér és hét-hét 16

nagyobb távolságot harántív fogja át (l. A—A metszeten). Fahasábok berakására a pillérek itt 1.34 m.-re állanak egymástól; hogy a bedobált hasábok a pilléreket tönkre ne tegyék, azok elülső sarka elé egy-egy (a padlóba és mennyezetbe beeresztett) 4×2 cm. vastag kovácsolt szalag-vasat alkalmaztak. A baloldali vas lapos felén (V. t. 2. kép) XVI—XVII. századi beütött „gyári”-jegy látható.

A varvári gyógyszertár épület pincepadozata alatt levő kamra és folyosó rész rajza.

3. kép.

Fig. 3. Installation de chauffage sous la cave de la pharmacie de Vasvár.

cm vastag), kerekre faragott téglából rakott, oszlopocska ismét kettéosztja. Az így keletkezett kettős folyosók szélessége 88—88 cm., magassága a befedő ívek közepén 80, a kis oszlopok magassága pedig 50 cm. Az egyes oszlopok közötti távolság azonos az oszlopok vastagságával (15—16 cm.). A szárnyak mindkét végén hosszabbak lehetnek, hevítés-fokozás céljából azokat idővel rövidebbre falazták úgy, hogy az elzáró falak síkjában még egy-egy nyolcadik oszlopocska is látható (alaprajzunkon egy-egy fehér pont jelzi). Az oszlopokat felül egész téglák hidalják át, míg a középső, a nyílással szembeni,

A hypocaustum-szerkezet padlója lapra fektetett téglából készült. A két helyiségből álló szerkezet minden része, boltívei is, azonos gyártású és méretű (14—15×30—31 cm.) újabbkori, amennyire megállapítható, bélyegnélküli téglából habarccsal épültek.

A hypocaustum mennyezetén szabályos közböben füstkivezető nyílások jelentkeznek, amelyek a kis oszlopok mellett két oldalt (C—C metszet) egy-egy vízszintes csőbe torokólanak. Középen a tüzelés helye körül a padló, a hátsó fal és a pillérek sarkai a nagy hőtől kipattogzottak. Mindkét helyiség

falait, különösen a mennyezeteket koromlerakodás borítja.

A hypocaustum felett helyenkint kibontottuk a mai pince padlóját. Az újabbkori téglapadló alatti 5–6 cm. vastagságú feltöltés alatt a hypocaustum területének pontosan megfelelő téglakeretben, a konstrukció anyagával azonos, szabályosan lerakott, téglaköb sáma felső padló-felület jelentkezik. A szerkezet célja ennek, a felső helyiségben levő, padlónak az átmelegítése volt. E padló azonban függőleges, felmenő irányban nincsen elhatárolva a melegített területre, mert a laposan fektetett padló-téglák — bár más beosztásban — az oszlopos alsó helyiség alapterületénél nagyobb területet borítanak. Így nyoma sincs felmenő oldalfalagnak s azok mellett az üreges római tubuli minijára falfűtésnek. A szerkezet felett tehát — tűz- és szikramentes helyen — valamit, valami kionthető és lapátolható anyagot pörkölhettek vagy inkább száríthattak. Folyadék-melegítésről, medencéről, fürdőről nem lehet szó, mert a felső szerkezet nem katlanszerű, az egyszerű habarcskötés pedig áttersző.

Rendeltesét illetőleg legmegnyugtatóbb felvilágosítás a felső, szárító téglapadlón látható feketés, nem annyira kormos, mint inkább zsiros lerakodás vizsgálatától várható. Az egyidejűleg feltárt rómaiakori vas kohó kapcsán felmerült a „vaspörkölés“ gondolata: újkori vas-, „előmelegítő“ lenne, amelyen az ércet előbb pörkölik, hogy porlékonyá tegyék, a szennyes anyagoktól elválasszák. Azután kerül csak a vas, adalékkal együtt, az olvasztó kemencébe. (Vas-salak és hypocaustumos római építmény kapcsolata mutatkozik a sopronmezei Haracsony [ma Horitschon] területén [Barb., i. h. 116]. Hasonló kapcsolatról ír Sopron határából Romwalter Alfréd [Soproni Szemle I, 1937, 224 kk. és III, 1939, 51 kk.]... falazott tüzelőberendezések romjai“-t említi római téglából. Az egyik rom mellett „sok lepényalakú, sötétszínű, nagy sűrűségű salak akad... A salak összetétele, valamint tulajdonságai az ősi vastermelési módnak megfelelőek... nem vastermelés, hanem vASFeldolgozás nyomá“-ról szól [i. h. 1937, 224 k.]. A kányaszurdokbeli és a lövölde melletti rom Romwalter szerint „Téglából falazott, fekvő hasábalakú volt mindkettő. A hossz mentén boltozott tüzelőtér nyult végig, ennek sík talpát feltáráskor még hamu fedte. A boltozattól a felső vízszintes lap felé, jobb és baloldalt részarányosan és lejtősen füstcsatornák húzódtak két sorban;... A lövöldei rom a feltáratlan alap nélkül [esetleg igen durva hibával] 4 m. hosszú, 1,5 m. magas és ugyanilyen széles lehet. A tüzelőtér magassága talán 50 cm., szélessége talán 40 cm., mert

felhőtt ember csak nehezen bújhatott beléje...“ Továbbiakban Romwalter római hypocaustum-fűtőberendezések romjainak mondja a soproni maradványokat, „amelyek a vasipari salaklelettel legfeljebb közvetve lehetnek kapcsolatban“ [i. h. 1937, 223]. Gondolni kellett régi árpacsirázató berendezésre is, annál inkább, mert az Ipartestület helyén, tehát éppen a „kastély“ egykori területén még a múlt század nyolcvanas éveiben is „elül korcsma, hátul sörház és árpacsirázató volt, mely azonban átnyult De Chatelék mostani lakásába (a hypocaustum melletti ház!) is.“ (Vasvári Ujság 1930. VII. 20.) Az ipartestületi ház építése kapcsán többen emlegetik még most is a földben hagyott régi medencéket. Gyógyszertári épületben lévén arra is gondolnunk kellett, vajjon nem régebbi laboratórium tartozékával van-e dolgunk? E felől megnyugtató tény, hogy 49,411 sz. helytartótanácsi engedély alapján Vasvári csak 1884 aug. 8. óta van gyógyszertár. Annak előtte csak a kolostorban volt szerzetesi (kézi) gyógytár. A jelenlegi gyógyszerész néhal nagybátyja szerint a ház azon része, amelyben a hypocaustumos tüzelőhelyiség van, „romokra“ épült.

A tüzelő szerkezet felső lapjának zsiros lerakodása s az építmény mélysége, védettsége igen elfogadhatóvá teszik azt a véleményt, hogy az aránylag kisterületű várban a török idők végén esetleg puszkapor-szárításra készült. Földfeletti puszkapor-torony a külső támadás rövid röppályája miatt nem jöhetett számításba. Csak pincéről lehetett szó, az pedig nedves, ott kell tehát megoldani a szárazontartás kérdését. Gyök-hegyi László vegyészmérnök úr szíves szakvéleménye a felső padló tégláit borító „fekete porszerű anyagról“ ezen utóbbi feltevésünket támasztja alá („... a vizsgált anyag jó része éghető. Az elégséges fény és láng, valamint füst és kátrányos anyagok képződése nélkül megy végbe, amiből arra lehet következtetni, hogy gáz ill. kátrányos gőzöket fejlesztő vegyületek már nincsenek benne, mert már egy előző kiegészítéssel eltávolították. A vizsgált anyag ezek szerint se salétromot se szenet nem tartalmaz, úgy, hogy nem puszkapor. Véleményem szerint, az akkori időkben használatos, elég alacsony hőfokon kiégett faszén, amely a puszkaporban kb. 15%-nyi mennyiségben szerepel. Valószínűnek tartom ezek alapján, hogy a feltárt tüzelőtér felett keverték össze a puszkapor alkatrészeit és ott tartották szárazon a kész puszkaport.“).

A korbeliség kérdését, analógiák és korhatarozó biztos kísérő leletek, kritériumok híján, szintén nehéz eldönteni. Kísérő leletek csak a két tüzelő helyiségbe bedo-

bált (nem beszüremkedett, mert nagy tégladarabok, csontok, edények, stb. is voltak benn) földből és törmelékből kerültek elő. Mint IV. t. 2. képünkön látható, cserepek a római kortól kezdve az újkorig jelentkeztek. A vastárgyak (IV. t. 3.) még inkább mutatnak egységes képet s a török harcok idejébeinek látszanak; az előző kép közepén fi-gyelemre méltó a nyéllyukkal ellátott olvasztó kanál s tőle balra a csonka-kúpalakú ólomsúly. Bizonyos értelemben datálást az újabbkori érme-k nyújtanak arra nézve, hogy az érdekes kis építmény azok kora előtt keletkezett:

Mária Terézia rézpolturája 1763-ból.

Ferenc rézpénze 1800-ból, egykrajcárosa 1822-ből és rosszszűrtje 1828-os év-számmal.

K. K. Oesterreichische Scheidemünze (6 krajcáros „váltópénz”) 1849-ből.

Utóbbi „hatos” kb. terminus post quem arra nézve, hogy a földalatti építmény betöltése, a gyógyszer-tári épület emelése kapcsán történt. A másik éremcsoport pedig római császárkori (középkorit egyet sem találtunk):

Commodus „nagybronz”-sestertiusa Kr. u. 188-ből.

II. Claudius (Gothicus, Kr. u. 268—270) kisbronz.

Nagy Constantinus (306—337) két kis-bronza (az egyik hátlapján SOLI INVICTO [comiti]-körülat).

I. Valentinianus (364—375) kisbronz. Római kori cserepek és különféle, főleg nagyméretű római téglák jelenléte a kitöltő törmelékben arról tanúskodik, hogy közvetlen közelségben, a helyszínen római épület maradványait, esetleg római-kori sírokat bolygattak meg (nagy össze-visszaságban sok embercsont is került elő). A tüzelő szerkezetnek a római hypocaustummal és praefurniummal való megdöbentő egyezése azt

a következtetést is megengedi, hogy a török-időbeli várépítkezések alkalmával antik hypocaustumra bukkantak s azt a maguk céljára lemásolták.

Megnyugtatóbb korhatározó adatokat csak a hypocaustumos szerkezet anyaga nyújthat, összevetve a történelmi adatokkal. A 16×30 cm. nagyságú téglák már nem középkoriak. Mint a káptalani templom történetéből látni fogjuk, a török 1579 és 1586 között elpusztítja Vasvárt (Novák i. m. 29), ami a tulajdonképpeni középkori vár oly nagymérvű lerombolásával járt, hogy 1600-ban a szent Mihály-dombon is építenek ideiglenes kaszárnyát. Csak lassan térhetett magához a város s fogtak hozzá a vár újjáépítéséhez, amire a még mindig imminens török veszély miatt szükség volt. 1664-ben éppen Vasvárott kötik meg a törökkel a békét, tehát akkor már ismét számottevő hely az erősség. A mi építményünk is, mint rejtett, földalatti létesítmény, tehát a XVII. század első felében keletkezhetett. Ezt igazolja a hypocaustumba beszerelt lapos vas — mint egyetlen kézzelfogható datáló kritérium — késő-gotikus gyártó jele is (V. t. 2.). Mint látni fogjuk, jóval korábbi időből bronzlemez-kéken a káptalani templom ásatásából is előkerült ez a gotikus minusculás motívum (V. t. 3.). Ha bizonyos mérvű továbbéléssel számolhatunk is, semmi esetre sem tehetjük a lapos vas készítését és felhasználását a mondottnál későbbi időre.

A vasvári gyógyszer-tár-épület pincéje alatti unicum-maradvány tehát nem lehet a XVII. század első felénél újabb. Később már nem volt szükség rá. A XVIII. század elején — az 1740-es térkép szerint — ezen területen (talán a kurucidők pusztításai miatt) már nincsen semmiféle komoly épület, a mai gyógyszer-tár, mint hallottuk, „romok-ra” épült.

KÁPTALANI TEMPLOM A SZENT MIHÁLY-DOMBON.

A.) A templom története. A vasvári, Szent Mihály arkangyalról elnevezett káptalani templomot a hagyomány szerint Szent István alapította. Ezt a hagyományt, amelyet először 1698-ban Kázó István nagyprépost jegyzett föl: „ab divo Stephano Regi Hungariae in honorem Sancti Michaelis Archangeli in monte undique eminente aedificata“ (Szombathelyi püsp. levélt.: *Visitationes canonicae*: „Kázóniana“. V. ö. *Fehér M.*, i. m. 80 kk.), semmiféle oklevél nem támasztja alá. Fejérpatak László szerint a vasvári káptalan első említése 1156-ban — tehát II. Géza uralkodása idején — történik (Fejérpatak oklevéltani előadásai nyomán említi *Desics Ignác* a *Géfin Gyula*: *A szombathelyi egyházm. tört. II. kötetében 301. I. jegyz.*).

A Szent Mihály-egyház (...ecclesie [sic!] sancti Michaelis de Castroferreo) első említését azonban csak egy 1217-ben keletkezett oklevélben találjuk. Ezen oklevélben II. Endre király a Szentföldre menetele előtt a vasvári káptalant javaiban megerősíti, hangsúlyozván, hogy a monostor jelenlegi földjét „boldogemlékű elődünk Béla király látván a monostor szegénységét, ugyanazon egyháznak adományozta“ („*quam terram consideratam paupertatem eiusdem Monastery, Antecessor noster pie recordacionis Bela rex contulerat ecclesie*“, közli *Wenczel, Árpád*. *Uj Okmt. VI.*, 385). Tehát III. Béla (1173—1196) adományozta az addig szegény káptalannak Szent Mihályfa helységet és Lapsa pusztát (V. ö. még *Novák*, i. m. 27), ami valószínűvé teszi azt, hogy ebben az időben egy nagyobb templom épülhetett.

1274-ben a káptalan átírja egy oklevelét, amelyet in camera eccl. nre repositoryum megtalált: az okleveleket tehát a templom sekrestyéjében őrizték (Hazai Okmt. VIII, 10. Hiv. *Desics—Géfin*, i. m. II, 307, 1. jegyz.).

Egy 1298-ban írott oklevélből pedig arról értesülünk, hogy Mátyás vasvári comes a maga és felesége, Ilona asszony javait, utódok nem lévén a káptalanra hagyományozta azzal az óhajttal, „hogy ugyanabban a templomban nyugodjék halandó testük az utolsó ítélet harsonájáig s hogy em-

léküket a templom örökre megőrizze“ („*in vlnis eiusdem sancte ecclesie usque nouissimam turbam corporibus eorum sepulturam, seu mansionem eligendo*“, a Vasvár—Szombathelyi székeskápt. magánlevéltárában *Lad. I. fasc. I. No. 9—10.* — *Közli: Hazai Okmt. IV. 95.* — *Hiv. rá Fehér*, i. m. 20 és 29 k.).

A templom alapításának és építésének idejét különben okleveles adatok alapján már csak azért is nehéz megállapítanunk, mert a templom s a sekrestyéjében őrzött levéltár 1311-ben tűzvész martalékává lett: „A Róbert Károlyal szövetkezett német és osztrák hadak 1311-ben hatalmukba ejtették Vasvárt. A trencsényi Mátéval tartó Nagy Henrik bán János nevű fia azonban hadaival szintén idetartott, elfoglalta a várost, ellenfeleit a templomba szorította s azt rájuk gyujtotta.“ (*Desics—Géfin*, i. m. II, 302.). Mindezt a kapornaki konventnek 1311. május 11.-én kiállított bizonyítványából tudjuk („*in ipsorum conflictu — t. i. Vasvár visszafoglalásakor — eadem ecclesia sancti Michaelis concremate extitisset et combussa*“ *Abai Imre* kéziratából).

Sajnos azt sem tudjuk, mikor épült újjá a templom. Egy 1364-ben keletkezett oklevél csak azt írja Vasvárról: locus cathedralis prepositi (Vasv.—szombh. kápt. magánlt. *Lad. I. fasc. 3. No. 6. Id. Csánky*, *Mo. tört. földr. II.*, 730). Egy 1378-ban kelt oklevél újra említi, hogy a káptalan a sekrestyében őrizte a levéltárát (Hazai Okmt. VIII, 74. — *Desics—Géfin*, i. m. II, 307, 1. jegyz.). 1383-ban és 1395-ben pedig Niczky Ferenc és János lipárti birtokukkal azzal a feltétellel hagyományozták a káptalanra, ha a káptalan a Szent Mihály-templomban, Szent Dorottya oltáránál a család élő és elhunyt tagjaiért naponta egy énekes és egy csendes misét mondat el (*Novák*, i. m. 28. — *Desics—Géfin*, i. m. II, 306, 1. jegyz.). A káptalani templom újjáépítése tehát — ezen adatok szerint — a XIV. század végén valószínűleg befejeződött.

A török hódoltság elején a vasvári káptalan jelentősége egy ideig emelkedett, mert a környező veszélyeztetett helyekről a levéltárakat itt helyezték látszólagos biztonságba. Az 1567-es országgyűlés elrendelte, hogy a kapornaki apátsági hitesek hely peccsétjei,

jegyzőkönyvei a vasvári káptalan székházában őriztessenek. Ezt a határozatot az 1375. évi országgyűlés is megerősítette, sőt ugyan-ezen országgyűlés arról is rendelkezett, hogy a törökpusztítás elől a zalavári levéltár is ide hozassék (17. t. c. *Novák, i. m. 28*). Az 1578-i pozsonyi országgyűlés azonban már arról intézkedik, hogy a vasvári káptalan Szombathelyre költözzék át („*Capitulum Castriferrei, una cum sigillo et protocollo, Sabariam, veluti tutiorem locum transferatur, cum eiusdem Capituli bona, citra Rabum fluvium, maiori ex parte habeantur*“ 1578. 20. t. c. — *Novák, i. h. — Desics—Géfin, i. m. II, 304*). Az átköltözés az említett évben nem történt meg, mert a következő évben, 1579-ben Draskovich György győri püspök még egyházmegyei zsinatot tartott Vasvárott (*Novák, i. m. 29*). Ez az utolsó biztos és hiteles adat a vasvári Szent Mihály-káptalan helyi működéséről!

Novák szerint (*i. h.*) 1586 a török pusztítás ante quem dátuma, vagyis „1579 és 1586 között rombolta le a török a káptalani templomot Vasvárott“. Mindent összevéve bizonyos, hogy 1579 után már nem mutatható ki egyházi élet a vasvári káptalanban s 1588-ban pedig az új pecsét, „*Sigillum... renovatum*“ szerint már biztosan megszűnt Vasvárott a káptalan. Bizonyos, hogy az 1586. évi káptalani kiadványokat már Szombathelyről keltezik (*Desics—Géfin, i. m. II, 304*).

A Szent Mihály dombot ezután a kanonokok helyett a katonák vették birtokukba. A Rába őrizetére rendelt katonaság egy része, 75 főnyi gyalogos őrség, számára 1600-ban a káptalani templom mellett egy hevenyészett kaszárnyaszerű őrhelyet építettek (*Vasm. levélt. protocollum 1600. Congr. 172. Idézi Fehér, i. m. 60, 372. jegyz.*). Az elmenekült káptalan papjai helyett egy Székelyföldről jött katonapap, Esztelneki Nagy Mózes lett a várkatonák lelkesze. A volt esztelneki plébános 12 éven át vezette emellett a környék lelki ügyeit is; 1662—1674-ig tartózkodott Vasvárott s mint ő maga megírja 1680-ban XI. Ince pápának és a Propaganda Fidei kongregációjának tett jelentésében, a keresztény katonák számára épült erősségben lakott s onnét járt a közelfekvő 25 plébánia lelki ügyeit intézni s csak 1674-ben tért vissza szülőfalujába, Esztelnekre, ahonnan 1680 nov. 4-én küldte el Rómába megható beszámolóját (*Gegő Elek, A moldvát magyar telepekről 78 és 83, Fehér, i. m. 62 és 109 után*).

Minekutánna esztelneki Nagy Mózes is elhagyta a Szent Mihály-dombot, a káptalani templom védtelenül a pusztulás martaléka lett olyannyira, hogy nemcsak a környékbeli lakosok hordták szét köveit, hanem

még a vasvári dominikánusok is felhasználták a romokat Szent Keresztről elnevezett templomuk újjáépítésére. Ezt a pusztítást már a vasvár—szombathelyi káptalan is megsokallta s 1691-ben szigorú figyelmeztést küldött Vasvárra P. Hoffmann Tamás O. P. házfőnök címére, hogy a további tervszerű elhordást, legalább a domonkosok részéről, akadályozza meg. P. Hoffmann bocsánatkérő levéllel intézte el a kényelmetlen ügyet s igyekszik mentesíteni az esetet, amely szerinte inkább tudatlanságból, mint rosszakaratból történt (*Vasvári rendi levélt.: Fori ecclesiastici notationes. Fasc I—II, Id.: Fehér, i. m. 117 és 344. jegyz.*).

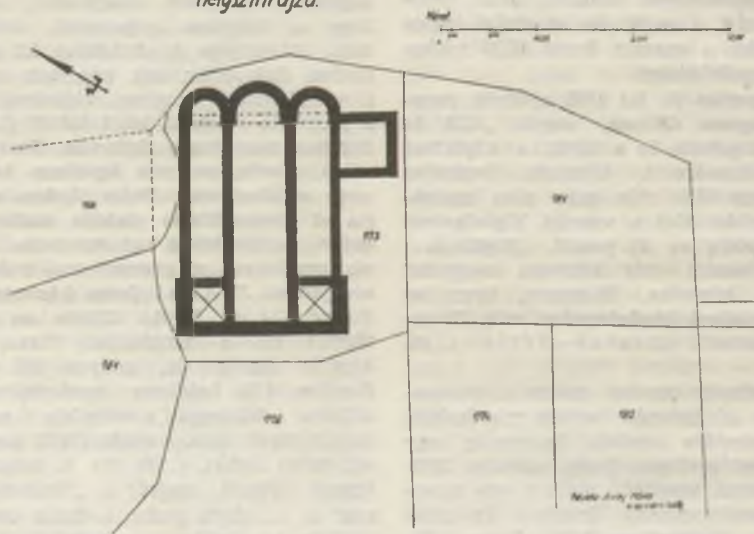
Nyolc esztendő mulva, 1698-ban Kázó István nagyprépost vizitációjából értesülünk a káptalani templom állapotáról. Megtudjuk, hogy a templom „elpusztult, csak tornya, falai, sekrestyéje és oltárköve áll ma is szilárdan. Sok oltár, sok kép, sok szobor volt a templomban, azonban, fájdalom, ma csak a pusztítás rútságát lehet látni“ („*Ipsa tamen Ecclesia desolatione deformis, Turrim, Sacristiam, muros, mensam lapideam habet etiam nunc solidissimam. Multa ibidem erant altaria et commoditates pietatis multae et proh dolor deplorandam abominandae desolationis vastitatem et enormitatem hidiedum est conspiciari...*“ *Abai Imre kézírata. Hiv. rá Fehér, i. m. 81 k.*). Ebben az állapotban tünteti föl a templomot Vasvár 1740-ben készült térképe is, melyen jól látható a dombon álló hatalmas romtemplom, rózsaablakos délnyugati oromfala mellett az északnyugati torony sisak nélküli maradványával (*közli Fehér, i. m. 87*). A templom körül temető látható, amiről a „*Visitatio Kázóniana*“ is ír, alatta pedig, a domb északnyugati lejtőjén kis épület, a remetelak (*locus eremitarum*) látszik, rajta kereszt. Ez az épület lehetett esetleg a „keresztény katonák részére épített erősség“, amelyben E. Nagy Mózes is lakott. A XVIII. században ugyanis ferences-harmadrendi remeték laktak a Szent Mihály-dombon. Az első remete, akiről biztosan tudjuk, hogy 1747-ben itt tartózkodott *Khilhoffer Vilmos* volt (*Fehér, i. m. 249*). Vilmos remete 1766-ban halt meg s utóda *Török Mihály* remete (meghalt 1772-ben) pedig végrendeletében így hagykozik: „12 öny tányérim vagynak és 16 öny tálaím, melyek eladassanak és a Szent Mihály kápolna tatarozására fordíttassanak“ (*Fehér, i. m. 250*). A XVIII. század közepén ugyanis *Foky Benedek* prépost a templomot felakarta építtetni, sekrestyéből ideiglenesen kápolnát is alakíttatott, mint ezt a „*Visitatio Batthyányana*“ is mondja 1758. febr. 17-én: „... (a templom) est desolata, nec nisi rudera eius exstarent cum dimidia Turri, ex Sacristia tamen opera Reverendissimi Domi-

ni Benedicti Foky Praepositi Castrif. Capella quaedam prodivit." (Géfin Gyula szíves közlése. V. ö. még „Vasvár búcsujáróhely" Vasvár 1918, 11.). Hasonló adatokat találunk az 1779. ápr. 26-án keltezett Szily-féle egyházlátogatásban: "...Capella publica est in hac Parochia extra Oppidum ad meridiem, quae ex Sacristia desolata Ecclesiae Ven. Capituli Sabariensis de Castroferreo opera Revmi Dni Benedicti Foky Praepositi prodivit..." (Géfin Gy. szíves közlése). A kápolna tehát még a XVIII. század végefelé liturgikus használatban volt, azonban a Somogyi-féle egyházlátogatás 1813. május

hanem a legutolsó pillanatban indult meg e helyen a kutatás. Nemcsak a múltban, mint a templom történetéből láttuk, használták kőbányának az árpádkori templomot, hanem újabban is. Szentanúk beszélnek századunk elején még kiálló falairól. Jelenlegi tulajdonosa Fekete Sándor. Egyebek között innen épültek a Fekete nővérek községbeli gazdasági épületei is (faragott követ házuk táján nem találtunk).

A 773-as telek gyümölcsös s egyébként is burgonyával lévén beültetve 1948. július 26-án a délre szomszédos gyümölcsös-kaszálón, Fekete Róza (781 hrsz.) telkén kezdtük meg

A vasvári árpádkori káptalani szt. Mihály templom helyszínrajza.

4. kép.

Fig. 4. Levé de plan de l'église Saint-Michel du chapitre de Vasvár de l'époque arpadienne.

21-én (ugyancsak Géfin Gy. szerint) már nem emlékezik meg a kápolnáról. Tehát a századforduló idején vált végleg romtemplommá a vasvári Szent Mihály káptalani templom.

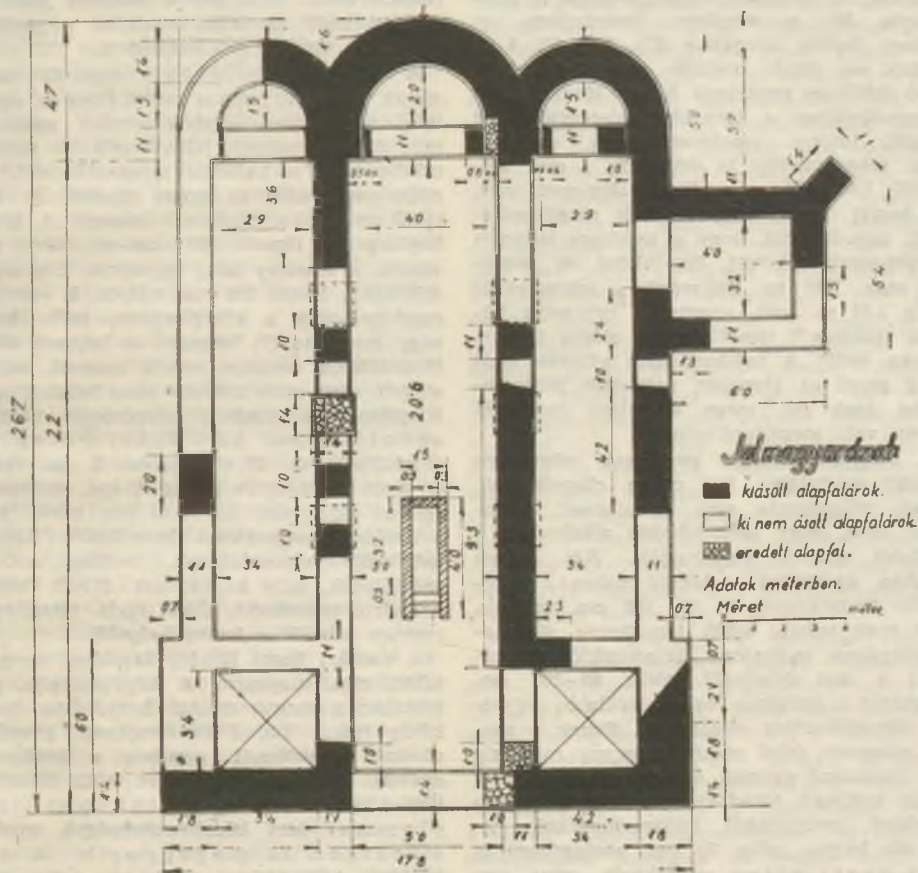
B. A templom „nyomai". A káptalani templomnak kutatásunk kezdetéig csak a helye volt nagyjában ismeretes a vasvári medencéhez délről kitolódó középső domb, a „Kis Köveshegy" vagy „Szent Mihály-domb" északi ormán (I. tábla 5 sz.). Három menedékes oldalán szőlőskertek veszik körül a kis fennsíkot, amelyen a templom állott, (4. szövegközi rajzon 773. parcella) míg északon megkezdtek az agyagdomb elhordását téglagyártás céljára, mint helyszínrajzunk görbe vonala is mutatja. Már nem is az utolsó,

a kutatást. A templom elképzelt sekrestyéje felé egy, nagyjában észak-déli irányú, a templom sejtett hosszoldalára merőlegesnek képelt, hosszú kutatóárkot nyitottunk. Tudva azt, hogy a templom körül temető volt, az árokkal egyben a sírok helyzetéről, mineműségéről, állapotáról is tájékozódást óhajtottunk szerezni. A különben is szórványos temetkezésű helyen egyetlen bolygatlan sírt vagy sírhelyet sem találtunk; szőlőhegy lévén minden fel volt már többszörösen forgatva. Elérvén a templom-parcellát a legtökéletesebb alapfal-kiaknázás, olyan pusztító munka képe fogadott bennünket, amilyennel magyarföldi kutatásainknál még sehol sem találkoztunk, pedig Szőny és Dunapentele lakosai is mesterei a romok

„kőszedés“-ének. Kutató árkunk északi végén a déli mellékhajó és a sekrestye egykori falainak találkozási pontjára akadtunk. Az árok pontos párhuzamossággal, úgy szólván, csak centiméterekkel ment el a sekrestye fala mellett. A kitűnő, kemény agyagtalajban csak a kiszedett alapfalak visszadobott törmelékét találtuk, amely azonban hajszálpontosan és leomló lazasággal vált el az

helyét. A további munka (előbb a termény-, majd a gyümölcsfák-engedte „szigeteken“) már szinte biztosra menő árkokban, csaknem kizárólag, falhelyek utáni kutatás volt az alaprajz és felmérés számára (5. szövegközti rajz).

A téglából épült későbbi kriptát leszámítva, a mindössze három helyen meg hagyott csekély falmaradvány szerint, a tem-

5. kép. A vasvári árpádkori káptalani Szt. Mihály-templom alaprajza. (Az osztó pillérek helye — az egyetlen maradványt kivéve — nem volt pontosan megállapítható.)

Fig. 5. Plan de l'église Saint-Michel du chapitre de Vasvár de l'époque arpadienne.

annak idején gondosan megásott, merőleges falú alapároktól. Nálunk eddig ritkán alkalmazott módszerrel folytattuk a munkát azzal az elhatározással, hogy — ha csak alapárkaiban is — meg kell ismernünk e híres, régi templom alaprajzát, jellegét. Ismerve már a déli hosszanti fal irányát, a parcella mindkét végén — apszist, ill. tornyot keresvén — egy-egy ferde-irányú kutatóárkot indítottunk. Így találtuk meg a déli mellék-apszist és a déli torony falának a —

plomb alapfalai rétegesen habarccsal mészkőből készültek. A széleket válogatott nagyobb lapokkal rakták ki, míg belül rétegenként kisebb köveket helyeztek a kavicsos habarcsba. A X. táblán 10. sz. képünk az északi mellékhajó és a főhajó osztóvonalában egy pillér kiszélesedő alapjának maradványa: jól látható a falrakás módja, felette pedig a keskenyebb alapfal helye az eredeti alapárok-
kal s az attól elváló visszadobott törmelékkel. Az alapárok szélességét (1.10 m.) a lefektetett mérőbot mutatja.

Igy bontakozott ki előttünk a déli mellékapuszis árka (VI. t. I. kép) a sokévszázados nagy súly alatt szinte betonkeménységűre simúlt „padlójával“ s az arcus triumphalis alaphelyének beugrásával. A nagyobb terhet viselő középső, nagy apszisz — mint a képen láthatjuk — kissé mélyebben (1.70 m.-re) alapozták. A VII. táblán 1. sz. a. látható képünk a déli és középső (nagy) apszisz ívhajzlait, ill. találkozó szögét mutatja (a gyümölcsfa kb. a templom tengelyében, az egykori főoltár irányában áll). Míg VI. t. 2. képünk az északi mellék- és közép-apszisz közül találkozó pontjának helyét tünteti fel.

Legmélyebben a tornyokat alapozták, így a déli torony, amelynek egyik sarkánál némi falmaradvány is előkerült, a mai felszíntől 1.80—2.00 m. mélyen alapozott volt. Az északi torony alaphelyének megállapításánál úgy látszott, hogy a templom bejárata portale-szerű lehetett. Egyébként az alapozás csak 1.50 m. mélységű, a sekrestyénél pedig 1.10 m. volt, viszont a sekrestye későbbi (gótikus?) támpilléreinek alapja 1.90 m. mélyen épült. A hajókat osztó pillérek alatt végig ment az alapozás, szélesebb pilléralapozási árok (ill. maga az alap) csak két helyen volt megállapítható

A templom eredeti padlózatát sehol sem sikerült megtalálni. Ezt régen elhordhatták, annak rétegvonala sem jelentkezett, tekintettel arra, hogy szőlőművelés alkalmával a területet mélyen rigolirozták. Két helyen azonban újabbkori téglákból valami padlózatféle mutatkozott 90, ill. 100 cm. mélyen, amit csak valami késői temetkezés, sír maradványának tarthatunk. Mindezekről függetlenül a mai felszíntől lefelé 85—100 cm. mélységig a templom egész területén egységes törmelék-réteg jelentkezik. Ennek a vastag rétegnek felső részét bizonyos mértékig már humusszal gyúrták át; de az egész réteg sűrűn tarkított töredékes téglákkal, kisebb kövekkel, cserepekkel, habarcsrögökkel. Alján sok helyen, néha 20 cm. vastagságot is elérő égett réteg mutatkozik, mint egy generális elválasztó vonal. Ez alatt, tehát kb. egy méteren alul, néhol szintén kevert a föld, amelyben azonban már csak apróbb tégladarabkák fordulnak elő ritkásan és feltűnően kevés kötőanyag- (habarcs) szemcséikkel, de annál gyakrabban egy-egy embercsontszilánkkal. Ezen, már az anyatalajba átszínződő, alsó réteg alapanyaga helyi agyag, igen kemény, döngölt. A templom eredeti nivóegyengetésének művét kell ebben látnunk, amelyhez földet a körülötte levő temető földjéből (innen a csontok) is hordhattak. A felette levő égési réteg viszont a templom leégésének, elpusztulásának a rétege. A padlóburkolat elhordása után (a falak sokáig, még a XVIII. század végéig is álltak) megkez-

dődött a falak kőanyagának az elhurcolása is. A falak törmeléke ott maradt s ez — mint a mai háborús romházaknál is láthatjuk — vastag réteget, ez esetben egy méterig menőt hagy maga után. Hogy a templom padló-szintje ebben a mélységben volt, azt a leírandó kriptá falmaradványa is dokumentálja: egyetlen eredeti magasságban megmaradt (éppen egy m. mélyen jelentkezett) részlete (VIII. t. I. képen középen fenn) azt a „bevágást“ mutatja, amelybe a padlóval megszintű fedőlap beilleszkedett.

A középszentély előtt, egy 65 cm.-es sávon, valamint benn a szentélyben az agyagtalaj (ez esetben törmelékmentes anyatalaj) már 85 cm. mélyen jelentkezett. A szentély szintje tehát a hajóénál magasabb volt, lépcsője pedig még az arcus triumphalis előtt (a 65 cm. széles sávban) lehetett. A közép-hajóban a lépcső (65 cm.-es sáv) előtt viszont a kemény talaj egyszerre, éles meredekséggel, leesik 190 cm. mélyre. E szerint a szentély előtt a középhajóban talán kriptá vagy confessio (?) lehetett. A teljesen átdúlt törmelékben azonban ennek nyomát, maradványát vagy más méretét nem lehetett megállapítani. A diadalív alaphelyén belül a szentélyben két égési réteg volt megállapítható: 65 cm mélyen 6 cm. vastag, ez alatt 7 cm.-nyire pedig 10 cm. vastagságú. Így az agyagtalaj itt is 85 cm. körül, tehát a hajóénál magasabban jelentkezik. Kétszeri leégésről, elpusztulásról, esetleg csak a szentélynek, mint kápolnának újbóli felhasználásáról tanuszkodik a két égési réteg (metsetrajz készült e fontos helyről).

A vasvári Szent Mihály káptalani templom tehát, mint alaprajza (5. kép) mutatja, gyökereiben a magyarországi koraromán bazilikáig (pécsi Szt. Péter-templom) követhető vissza; közvetlenül azonban a későromán apátsági templomokkal, azok közt főként az 1202—1208 között épült lébényi templommal tart közelí rokonságot, amellyel méretben is meg egyezik. A kettő közötti különbség mindössze csak annyi, hogy a vasvári templom sekrestyéjének keleti fala nincs egyvonalban a diadalívvél (4. képen helyszínrajzunk e tekintetben nem helyes), a lébényivel szemben. Ez a három-apszisos, bazilikális típus, amelynél az oldalhajók a tornyok alá futnak, teljesedik ki a közeli jáki templomban. Utóbbinak helyén már a XII. század végén templom állott, a ma 1235—1256 között építhették, a templom végső formájában a vasvári és lébényi alaprajz annyiban módosult, hogy Jákon a középhajó és a főapszis köze egy négyszögű teret iktattak be. A jáki templom tehát végső fejlődési stádiuma annak az alaprajz-típusnak, amely a pécsi Szt. Péter-templomból a vasvári templomra át a jáki templomig vezet.

A körvonalaiiban és beosztásában megállapított templom belsejében észak-déli irányban foganatosított kutatóárkolás, valamint a szentélyek árkai sem altemplom-félének, sem kriptáknak a nyomára nem vezettek, kivéve a középhajó egy pontján (l. az 5. kép alaprajzán). Nyugat felől lépcső vezetett le ezen egyetlen konstatálható sírbolthoz (VIII. t. 1. kép). A 32—33×15—18 cm. nagyságú, kizárólag újabkori, téglákból 32.5—33 cm. vastagságú fallal készült kriptá kiásott feke 227 cm. mélyen van. Belső méretel: hossza az alsó lépcsőtől 323, szélessége 84 cm. inkább falazott sírra, mint sírboltra vallanak. Mint VIII. t. 2. képünkön a négyszögű (minden oldalán 26—26.7 cm. hosszú) padló-téglák fehérő habarcsmaradványai mutatják, feke is borított volt. A lépcsők 3—3 lapostéglányi magasságúak és 28.5 cm. szélesek. Déli hosszanti falán kívül (a falazott sír fenekénél magasabban) egy különben megbolygatott régebbi sír halottjának lábszárcsontjai látszanak (VIII. t. 1. kép bal alsó sarkában), a falazás ezért ott csak félvastagságú. A falazott „kripta”-beli, feletti, melletti összekevert törmelékes földet aprólékosan vizsgálva alábbi leletek kerültek felszínre: festett vakolat-részecskék; vas- és bronz-töredékek; pikkelyes bronzlaposkák; 165 cm. mélyen bagolyfej agyagból, egy másik (fehér festés nyomaival) a kriptához vezető kutatóárkokban 130 cm. mélységből (VII. t. 2.); 220 cm. mélységből alakos díszű kályhacsempe (IX. tábla középen), nyerstéglaszínű, XIV—XV. századnak (Zsigmond-korabelinek) látszik, ábrázolása: kétoldalon csavart oszlopok között Mária a gyermek Jézussal és egy kisebb női (angyal?) alak, fenn külön keretben hosszúnyakú, kiterjesztett szárnyú madár (pelikán? Felmerül az a gondolat is, hogy a mellékalak mintha jogart tartana s ezért esetleg Szt. István lenne. Hosszú ruhája s annak alsó — Victóriás — kilengése azonban inkább könnyed női alakra vallanak.); a kriptahely egy méter mélységében III. Ferdinánd 1637-ből való körmöci dénárja; annak közelében 150 cm. mélyről bronzgyűrű, fején IHS felirattal, amiből papi temetkezésre következtethetünk; viszont 220 cm. mélyen két lábszárcsont közelében vassarkantyú taréja (IX. t. lenn balra fehér lapon), tehát harcos temetkezésének maradványa; 2 m. mélyen a sír legkorábbi érme: I. Zsigmond (1387—1437) közelebről meg nem határozható pénze; rozetta-díszes fémgomb; 2 m. mélységről meghatározhatatlan bécsi fillér a XIV—XV. század fordulójáról; passauai püspöki Pfennig a XVI. sz. elejéről; I. Lipót körmöcbányai pénze 1673-ból, amely szerint tehát a sírt még a plébánia állótóltagos megszűnése (esz-

telneki Nagy Mózes eltávozása) után is használták; félhengerre faragott téglá; domborműves vörösmárvány-síremlék töredékei (IX. t. jobb felén), valószínűleg a sír fedőlapjának maradványai.

Ami a „kriptába” való temetkezéseket illeti, emberi csontok teljes össze-visszaságban mutatkoztak. Négy koponya 165 cm. mélyen egymáshoz meglehetősen közel, de törzsek nélkül feküdt, amiből csak azt lehet következtetni, hogy a sír kifosztásakor némi kegyeletből helyezték így vissza azokat: az egyik koponya mellől 5 cm. hosszú bronz-tű került elő némi szövetmaradvánnyal.

A templom elhurcolt maradványait illetőleg csak egy biztos adatunk van, mégpedig Lipp Vilmostól: „A vasvári... XII. századbeli káptalantemplom egyetlen maradványa, egy román stílusú oszlopfő, a vas megyei régiségtárban őrzik” (Vasm. Rég. Egl. Jel. 1884, 11.). A megyei monográfia (Mo. Vmegyei és városai. Vasvármegye 1898, 111.) szerint „egyes oszlopfejek a szombathelyi régiségtárba kerültek, az ez egyedüli épen maradt szt. Flórián-szobor (1401-ből) pedig a vasvári tűzoltó-egylet birtokában van”. Az oszlopfejeket a szombathelyi múzeumban egyelőre nem találtuk, a középkori lapidáriumnak (a rómaihoz hasonló) felállításától várható azok meglelése. A vasvári tűzoltószertár falának fülkéjében látható szerény kis Szt. Flórián-szobor s a vasvári városházán levő más faszobrok pedig legjobb esetben XVIII. századbeliek s aligha származnak a káptalani templomból.

Ásatásunk folyamán a templom egyéb helyeiről igen szerény leletek jöttek felszínre. Profilált kis márványtöredék (X. t. 8.) a templom külső déli falhelyén került elő a törmelékből. L. S. I. benyomott betűs reneszánsz kori téglá töredéke (X. t. 9.) egy peremes római téglátöredékekkel együtt a főpaszísból való. Római tubuli-maradványra és szürke edényfödélre agyagból az északi apszisnál leltünk. A templom belsejéből: vastöredékek (köztük misejelző csengetyű-szerkezet maradványai), összeolvadt bronzrögök (harangból?), némi stucco-maradványok, profilos égetett agyagtöredékek (X. t. 7.), koporsószegek (X. t. 5.) mindenfelől nagy mennyiségben kerültek felszínre. A sekrestye helyéről való egy fémszelence (ostyartartó?) rozsdás alsó része, az északi torony árkából két óvcsat gotikus minusculákkal (V. t. 3.), egy másikon ilyen levéldíszes csat ugyancsak gotikus minusculákkal (V. t. 4.) a sekrestye támpilléreinek helyéről (XV—XVI. századból) valók. Az egyetlen, részben meghagyott, pilléralappal közelében 120 cm. mélyről kis (20 cm. magas és ugyanannyi széles) homokos-oszloptöredék (felső parkány-

nyal) jött elő (X. t. 6.). A sekrestye- és déli apszis-árok kidobott földjéből pedig egy aranyszínezett rézlemezke (13×6 mm., vastagsága 0.5 mm.), közepén keresztel. A középszentély kutató árkában 120 cm. mélyen piros-sárga eres, mindkét lapján és két szélén (a tompa szögnél) csiszolt márványlap-töredék (X. t. 1.) került elő. Hossza 16.2, szélessége 11 és vastagsága 3.2 cm. Aligha tévedünk, ha benne az oltárlap vagy az ereklyelap maradványát látjuk. Ugyaninnen való egy kis bronztekerecs, égetett mázas agyagtöredék (X. t. 3.), párkányos római téglaföredék (X. t. 4.), valamint a kripták körül talált vörösmárvány-töredékek anyagával azonos, szintén domborúan csiszolt két töredék (X. t. 2.), amelyek ugyancsak alakos sírkő-lapról származhatnak.

Az északi mellékhajóban az említett pilleralap (X. t. 10) mellett 190—200 cm. mélyen, feldúlt sír nyomai között szokatlanul nagy számú érem került elő: Zsigmond (1387—1437) ezüst obulusa (CNH 125A); Redwitz Miklós, 1429-től szörényi bán, verete (talán havasalföldi pénz a XIV—XV. század fordulójáról); II/I. Frigyes (1439—1493) osztrák fillérje két példányban; Zsigmond (?) közelebről meghatározhatatlan pénze. A feltárt „kriptától” északra a pillérsor-alap-árokban ugyancsak két darab III. Frigyes osztrák fillért találtunk. Mindezek az érmekek mintha a város és templom Zsigmond-korabeli virágzásai idejéről beszélnének. Novák

szerint (i. m. 17) „1429-ben november 19-én és 23-án Zsigmond király a maga személyesen elnöklése alatt gyűlésezett a megyével Vasvárott”. Erre az időre esik a Niczky-család említett hagyományozása is. Valószínű, hogy annak tagjai is oda temetkeztek s így egy kis fantáziával a Szt. Dorottya-oltárt is az északi apszisban léteztetnek sejtethetjük.

Sok aprólékos megfigyelést igénylő szt. Mihály-dombi kutatásunk október 10-én fejeződött be. A kiásott részek betemetése alkalmával a megállapított alapárkok kicövekelésével a terepet úgy rendeztük, hogy árpádkori templomunk körvonala, alaprajza a város vezetősége által kilátásba helyezett növényzet-ültetéssel maradandóan megőriztethessék.

A hely különben is legszebb pontja Vasvár egyébként is vonzó területének. A természetből is szinte kultuszhelynek rendeltetett. A pannóniai kontinuitás erős hitével kezdetől fogva az az érzésünk, hogy közelében antik templomnak is kellett lennie s ennek maradványa csábíthatta őseinket arra, hogy a káptalani templomot éppen ide, lakott területtől eléggé távoleső helyre építsék. Ezt a feltevésünket megerősíteni látszanak a káptalani templom területén és a temető-részen előkerült római kori cserepek, téglák, köztük párkányos tetőfedő cserepek is. A tervezett kutatás a domb délibb, ugyancsak kiemelkedő, részén ebben a tekintetben is eredménnyel járhat.

EXTRAIT.

1. En bordure de l'éminence Hegyhát (Dos de Montagne) Vasvár est dès l'époque néolithique un lieu d'établissement humain et un noeud de communication. Entre Vasvár et Győrvar, un rempart long de 8 km, dit „Fossé Romain“ relie (Pl. Ire „Római sán-cok“) les lignes de défense formées par le Rába (Raab) au nord, le Sárvíz, le Zala et le lac Balaton au sud. Ce rempart qui atteint à certains endroits une hauteur de 8 m. (Fig. 1) est coupé vers son milieu dans la direction est-ouest, au point dit „Vaskapu“ (Porte de Fer) par le „Katonák útja“ (Chemin des Soldats). Vu que son fossé est du côté ouest, on peut y voir soit une ligne de défense du premier âge de fer, contre les Celtes (on trouve à proximité des sépulcres tumulaires : v. Pl. Ire 6) soit une ligne défensive avare du VIIIe siècle (d'après l'Anonyme de Salzbourg le fils de Charlemagne Pépin : „perveniens ad celebrem... locum qui dicitur Rinch...“). A l'époque des Francs, la ligne ci-dessus délimitait les deux Pannonies et les diocèses de Passau et de Salzbourg. On peut espérer que la coupe, projetée pour 1949, de ce rempart décidera la question de savoir si les Avars n'ont fait que fortifier ce rempart du Ve siècle avant J. C. ou bien qu'ils l'ont agrandi.

2. L'origine des noms médiévaux de la localité de Vas-vár (Castrum Ferreum) et de Vas-megye (Comitat du Fer) semble élucidée par la mise au jour en 1948, au centre de la ville, d'une fonderie romaine du IVe siècle après J. C. (Fig. 2 et Pl. IIe) ainsi que par les vestiges importants des fonderies de l'âge de fer trouvés dans le département et aux alentours ; enfin, la longue liste des noms de localités et de cours d'eau ayant rapport au fer. Le nom de la localité de Vasvár ne témoigne donc pas de l'existence d'une forteresse „forte comme le fer“ — mais il relève d'un facteur économique.

3. C'est par sa situation géographique et par son importance économique que cette localité a été un chef-lieu administratif et ecclésiastique de l'époque de la conquête hongroise (IXe siècle) jusqu' aux temps de

la domination turque (fin du XVIe siècle). Les fouilles opérées en 1948 au coeur de la ville, autour du cloître dominicain datant de plus de 750 ans, ont fourni de précieux renseignements relatifs à la topographie du moyen âge et des temps modernes. On a mis au jour une installation de chauffage datant du XVIIe siècle (époque de la fin des guerres contre les Turcs), construite sur le modèle des praefurnium et des hypocaustum romains (Fig. 3. Pl. III—V) et, qui a dû servir au grillage du minerai de fer ou au séchage de la poudre à canon. Dans les débris remplissant le bâtiment au-dessous de la cave de la pharmacie actuelle, on a trouvé, outre de plus récentes médailles romaines datant de Commode (188) à Valentinien Ier (364—375). Nous pouvons en conclure à la découverte et à l'imitation, au XVIIe siècle, de constructions romaines, peut-être justement du type au hypocaustum.

4. La fondation du chapitre de Vasvár et la construction de l'église de Saint-Michel sur la colline au sud de la ville (Pl. I, 5) est, d'après la tradition, l'oeuvre du roi saint Étienne quoique on n'en connaisse de mention officielle que de 1156. — La raison en est que l'église, avec les archives du chapitre, y périt en 1311 par suite d'un incendie. Sa reconstruction n'a été achevée qu'à la fin du XIVe siècle. A l'époque de la domination turque l'importance du chapitre s'est accrue par le fait que y ont été transférées les archives des endroits menacés. A la fin du XVIe siècle les Turcs détruisent l'église, sur quoi le chapitre se réfugie à Szombathely (Savaria) où il ségéra désormais. Au XVIIe siècle il y fonctionne encore un service religieux militaire mais de plus en plus condamné à la ruine. Au milieu du XVIIIe siècle on transforme la sacristie en chapelle et, de temps en temps, des ermites cherchent un refuge dans les ruines de l'église.

Par suite de la désolation et de la destruction nous n'avons pu établir qu'en grandes lignes le plan de l'église et cela encore n'a été possible que grâce aux fossés destinés aux murs de fondation mis à décou-

vert (Fig. 4-5. Pl. VI-VIII et X, 10). Plusieurs médailles et d'autres menus objets, pour la plupart du XIVe, XVe et XVIe siècles (Pl. V, 3-4, VII, 2, IX, X) et même des briques de l'époque romaine y ont été trouvés. L'église elle-même remonte, quant à son origine, à la basilique romane anci-

enne de Hongrie. Elle s'apparente à l'église de Lébény et y est conforme quant à ses mesures. Ce type basilical à deux tours et à trois absides où les nefs latérales s'allongent sous les tours, se réalise dans l'église de Ják qui se trouve également au comitat de Vas.

IV. JAK

Le village de Ják se trouve dans le comitat de Vas, à 12 km. au sud-ouest de Győr. L'église est une basilique romane à deux tours et à trois absides. Elle a été construite au XIIe siècle. Les murs sont en brique et les fenêtres sont en plein cintre. L'église a une nef principale et deux nefs latérales. Les tours sont situées à l'extrémité occidentale de l'église. L'abside principale est à l'extrémité orientale. L'église est entourée d'un mur de clôture. Les restes d'une tour romane antérieure sont encore visibles à l'extrémité occidentale de l'église. L'église a été restaurée au XIXe siècle. Les peintures murales sont en partie effacées. Les objets trouvés dans l'église datent du XIVe, XVe et XVIe siècles. Les briques romaines trouvées dans l'église datent de l'époque romaine.

Le village de Ják se trouve dans le comitat de Vas, à 12 km. au sud-ouest de Győr. L'église est une basilique romane à deux tours et à trois absides. Elle a été construite au XIIe siècle. Les murs sont en brique et les fenêtres sont en plein cintre. L'église a une nef principale et deux nefs latérales. Les tours sont situées à l'extrémité occidentale de l'église. L'abside principale est à l'extrémité orientale. L'église est entourée d'un mur de clôture. Les restes d'une tour romane antérieure sont encore visibles à l'extrémité occidentale de l'église. L'église a été restaurée au XIXe siècle. Les peintures murales sont en partie effacées. Les objets trouvés dans l'église datent du XIVe, XVe et XVIe siècles. Les briques romaines trouvées dans l'église datent de l'époque romaine.

Vasvár és környékének térképei.
Plans de Vasvár et de ses environs.

1.

2.

1—2. A Domonkosrend vasvári gazdasági udvarán feltárt római kori vaskohó.
1—2. Fonderie romaine découverte dans la cour de la ferme des Dominicains de Vasvár.

A vasvári gyógyszertár pincéjében levő fűtőberendezés előkamrája („praefurnium“).
Installation de chauffage („praefurnium“) sous la cave de la pharmacie de Vasvár.

1.

1. A vasvári gyógyszerertár pincéjében levő oszlopos fűtőberendezés („hypocaustum“) a feltárás folyamán.

1. Installation de chauffage („hypocaustum“ à colonnes) sous la cave de la pharmacie de Vasvár au cours des fouilles.

2.

3.

2—3. A vasvári gyógyszerertár pincéjében levő fűtőberendezés területén talált kisebb leletek.

2—3. Trouvailles découvertes sur l'emplacement du chauffage sous la cave de la pharmacie de Vasvár.

I

1. A vasvári győgszertár pincéjében levő oszlopos fűtőberendezés („hypocaustum“).
1. *Installation de chauffage („hypocaustum“ à colonnes) sous la cave de la pharmacie de Vasvár.*
2. Az oszlopos berendezés vasrúdján látható gyártási jegy rajza.
2. *Marque de fabrique sur la barre de fer de l'installation de chauffage à colonnes.*
3. Két öveszt-maradvány a vasvári káptalani templom területéről.
3. *Deux restes d'agrafes de ceinture provenant de l'emplacement de l'église du chapitre de Vasvár.*
4. Öveszt a vasvári káptalani templom sekrestyéjének területéről.
4. *Agrafe de ceinture provenant de l'emplacement de la sacristie de l'église du chapitre de Vasvár.*

1.

2.

1. A vasvári káptalani templom déli mellékapszis-árka.

1. Fossé de l'abside latérale méridionale de l'église du chapitre de Vasvár.

2. A vasvári káptalani templom északi mellék- és középapszisainak árcai.

2. Fossés des absides latérale septentrionale et médiane de l'église du chapitre de Vasvár.

1.

2.

1. A vasvári káptalani templom déli és középső (nagy) abszissainak ívhajlatai.
1. *Courbes des murs de fondation des absides de l'église du chapitre de Vasvár.*
2. Bagolyfejek égetett agyagból a vasvári káptalani templom területéről.
2. *Tetes de hibou en terre cuite, provenant de l'emplacement de l'église du chapitre de Vasvár.*

1.

2.

1—2. A vasvári káptalani templom középhajójában létezett sírhely (kripta) maradványai.
1—2. Restes d'une crypte dans la nef médiane de l'église du chapitre de Vasvár.

A vasvári káptalani templom kriptája területén talált kisebb leletek.
Trouvailles, provenant de l'emplacement de la crypte de l'église du chapitre de Vasvár.

10.

1—9. A vasvári káptalani templom területén talált kisebb leletek.
1—9. *Trouvailles* provenant de l'emplacement de l'église du chapitre
de Vasvár.

10. A vasvári káptalani templom egyik pillérének alapmaradványa
és alapfal-metszete.

10. *Reste de la base d'un pilier de l'église du chapitre de Vasvár.*

Eddig megjelent intézeti kiadványok :

Déjà paru :

Roska Márton (Martin Roska), Ismerte-e az erdélyi neolithikum ősem-
bere a hengeres fúrást?

*L'homme néolithique de Transylvanie
connaissait-il la perforation cylindrique?*
1939.

Roska Márton (Martin Roska), A zsinédíszes agyagművesség Erdélyben.

Die Schnurkeramik in Siebenbürgen.
1939.

Roska Márton (Martin Roska), A kimetszett díszű agyagművesség Er-
délyben.

*Die kerbschnittverzierte Keramik in
Siebenbürgen.* 1940.

Roska Márton (Martin Roska), A mezőbáti bronzlándzsa.

La lance en bronze de Mezőbánd. 1940.

ÁRA: 10.— Ft.

